

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІВАНИЦЬКА Світлана Григорівна

УДК 94(477):929:930.2:82-92«18/1920»

**ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:
ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
(кінець ХІХ ст. – 1920 рік)**

07.00.01 – історія України;

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Запоріжжя – 2019

Дисертацією є монографія.

Роботу виконано на кафедрі новітньої історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
Турченко Федір Григорович,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри новітньої історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Андрєєв Віталій Миколайович,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Гирич Ігор Борисович,
Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
завідувач відділу джерелознавства
нової історії України

доктор історичних наук, професор
Коник Олександр Олександрович,
Херсонський державний університет,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання

Захист відбудеться «12» квітня 2019 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корпус 1, ауд. 61.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66.

Автореферат розісланий «12» березня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Політична й інтелектуальна історія нового часу посідає вагомe місце в пострадянській гуманітаристиці останніх десятиліть. Поступово серед розмаїття тем і напрямків виокремилася як самостійна проблема еліт і лідерства – провідних акторів світу політики у добу націєтворення (1890–1900-ті рр.) та Української революції 1917-1921 рр. Українська гуманітаристика має вже солідні досягнення у царині «збирання» спадщини діячів національного руху як «досвітньої», так і модерної доби, у сфері вивчення партійно-політичних еліт та лідерства, передусім на інституціональному, макросоціальному та біографічному рівнях¹. Однак відчувається нестача історіографічних і джерелознавчих праць, де б обговорювалися досягнення й прорахунки у висвітленні тих чи інших сюжетів історії політичної й інтелектуальної еліти, дискутувалися проблеми методології й методики. Бракує новаторських досліджень такого цінного та масового джерела, як публіцистика 1890-х – 1920 рр.

Й. Лось, торкаючись питання щодо призначення вітчизняної журналістики, аргументовано зазначає: «Публіцистика спроможна увібрати в себе і виразність портретів, і епос, і драму, і усю багатоманітність виявів дійсності. Крім того, публіцистика має володіти й естетичною цінністю, що якраз властиве українській традиції. Український публіцистичний дискурс увесь час висував на авансцену особистості, наділені певною місією»². Такою особистістю в українському політичному соціумі початку ХХ ст., цілковито «наділеною певною місією», був Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939), видатний критик, публіцист, історик літератури, громадсько-політичний діяч, академік ВУАН, ім'я та творчість якого на довгі роки була вилучена зі сталінської «імперії пам'яті». Важливе місце публіцистики у творчому арсеналі діяча можна пояснити декількома взаємопов'язаними між собою причинами. По-перше, С. Єфремов за своїм темпераментом протягом усього життя гаряче вболівав за громадські справи, наполегливо прилучаючись до того, що І. Франко назвав «школою політичного думання». «Журналістика ставила перед мене питання сучасності, а також, разом з більш капітальними творами, давала матеріал до виробки світогляду»³, – свідчив Сергій Олександрович у мемуарах. По-друге, повсякденна журналістська робота була постійним джерелом його скромного матеріального існування. По-третє, написані ним пресові матеріали (статті, огляди, памфлети, кореспонденції), позначені самотутнім стилем і яскравим талантом, у багатьох випадках являли своєрідну форму саморефлексії над проблемами українського й імперського життя.

¹ Див.: Іваницька С. Українська ліберально-демократична еліта кінця ХІХ – початку ХХ ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 23. 2013. С. 284-316.

² Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу : у 2 ч. Львів : ЛНУ, 2007. Ч. 1. С. 162-167.

³ Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 - 4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876-1907). Київ : Темпора, 2011. С. 362.

З середини 1990-х рр. активізувалися зусилля науковців, спрямовані на виявлення й републікацію архівної й друкованої спадщини вченого: перевидано з коментарями і передмовами його найбільш вагомими літературознавчі праці, щоденники, мемуари, епістолярій. Побачили світ два видання публіцистики революційної доби: укладене М. Цимбалюком («Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917», Київ : Просвіта, 2011); підготовлене колективом авторів під керівництвом В. Верстюка («Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У 2-х т.», Київ : Дух і літера, 2014). Унікальний джерельний матеріал для аналітики становлять публіцистичні меморіальні замальовки С. Єфремова, в яких поєднується особиста симпатія і прагнення окреслити заслуги «героя» в контексті «національного пробудження», видані нещодавно у двох томах⁴. Це тексти з пресових видань (газети «Рада», «Киевское слово», «Киевская мысль», журнали «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Основа», «Світло», «Українська жизнь», «Русское богатство», «Голос минувшего», «Календарь на рік звичайний 1917» та інші), окремих збірок, брошур, присвячених Т. Шевченку та І. Франку. Окрім того, спільно з чернігівським істориком Тамарою Демченко нами було оприлюднено та прокоментовано єфремовські тексти з «Книгаря»⁵.

Нині фахові історики намагаються поширювати й пропагувати ідеї С. Єфремова, виступаючи в ролі дослідників, інтерпретаторів і популяризаторів його величезної спадщини⁶. Враховуючи актуальність зазначеної проблеми й недостатню її вивченість на конкретно-історичному матеріалі, є рація звернутися до класичних взірців української національної журналістики, у витоків якої стояв Сергій Єфремов, розглядаючи її як цінний ресурс біографічної інформації й чинник формування історичної пам'яті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана згідно з науково-дослідною темою Запорізького національного університету «Модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX століття» (номер державної реєстрації 0103U000731).

Мета роботи полягає в опрацюванні і введенні до наукового обігу кола джерел, які дають можливість з'ясувати головні напрямки публіцистичної творчості С. Єфремова 1890-х – 1920 рр., вагу персоналістичної тематики в його доробку, в осмисленні – в різних методологічних полях («теорія поколінь», «соціологія знання», концепції колективної та історичної пам'яті) – сприйняття ним у контексті суспільних трансформацій діячів українського руху та прихильних до «українського питання» представників імперського соціуму, в

⁴ Єфремов С. Personalialia: Публіцистика 1899-1917 років: «Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник - С. Г. Іваницька. Запоріжжя-Херсон : Грін Д. С., 2016. 468 с.; Т. 2 / Упорядник С.Г. Іваницька. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 488 с.

⁵ Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 304 с.

⁶ Див.: Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 282-308.

висвітленні на матеріалах із «Книгаря» розуміння С. Єфремовим питань біографіки та перспектив культурного буття України й світу.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробленості теми, рівень її теоретичного осмислення, стан джерельної бази;
- визначити найбільш придатну методологічну модель дослідження;
- з'ясувати формування традицій єфремовознавства як комплексної гуманітарної субдисципліни, систематизувати відповідний доробок української пострадянської гуманітаристики;
- окреслити головні етапи життєвого й професійного шляху Сергія Єфремова (1876–1939);
- виявити бачення сучасниками його як людини, публіциста й громадянина, рефлексії щодо його творчого доробку;
- прослідкувати долю С. Єфремова та його творчої спадщини за доби тоталітаризму;
- продемонструвати процес взаємодії поколінь у структурах українського національно-визвольного руху та відбиття цієї проблематики в публіцистичному доробку С. Єфремова, з'ясувати висвітлення ним питань організації, ідеології, ролі й місця Кирило-Мефодіївського братства в історії «національного відродження», показати механізм конструювання у публіцистичних працях С. Єфремова образів діячів старшої генерації українства, виокремити ті, що найбільш привертали його увагу – «люди 1840-х років» (Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш), «люди 1860-х років» (Павло Житецький, Микола Лисенко, Кость Михальчук та ін.), «люди 1870-х років» (Олександр Русов, Ілля Шраг), проаналізувати у порівняльному аспекті сприйняття Єфремовим і його колом життєвих доль і внеску зазначених осіб у розгортання процесу націєтворення;
- простежити відбиття у публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова таких складових «українського проекту», як «винайдення традиції» та творення «місць пам'яті»; привернути увагу до явищ і подій, що розглядалися провідниками українського руху як засоби національної маніфестації, демонстрації здобутків української культури перед «світом імперій», передусім святкування ювілеїв (ювілей Д. Мордовця, «свято Котляревського в Полтаві», ювілеї М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, М. Шашкевича, І. Франка), розглянути посвяти в пресових виданнях, що належали перу С. Єфремова-публіциста, на пошану діячів національної культури (пам'яті М. Шашкевича, І. Франка, М. Павлика), реконструювати історію створення пропам'ятних збірок на спогад про товаришів та однодумців: Б. Грінченка (1910 р.) та В. Доманицького (1912 р.), внесок С. Єфремова в їхній зміст та висвітлити його особисте ставлення до цих постатей;
- проаналізувати роль Сергія Єфремова як співтворця Шевченківського комемораційного канону, з'ясувати традиційні й новаторські елементи в його шевченкознавчому доробку, окреслити його внесок у відстоювання проекту пам'ятника Т. Шевченку;

– висвітлити місце та функції «значущих Інших» й «узагальнених Інших» в «життєвому світі» Сергія Єфремова та відбиття їхніх образів у його публіцистичному доробку, приділивши особливу увагу впливам Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, Олександра Кониського;

– показати, якими засобами і в яких темпорально-просторових полях С. Єфремов моделював у публіцистичних текстах «ідеальні постаті» росіян із опозиційного середовища (зосередившись на сприйнятті публіцистом життєдіяльності та політико-етичної спадщини О. Герцена й В. Обнінського);

– розглянути як історико-біографічний та культурологічний ресурс публіцистику С. Єфремова на шпальтах критико-бібліографічного місячника «Книгарь» (1917–1920 рр.).

Об'єктом дослідження послугувала публіцистична спадщина С. Єфремова 1899–1920 рр., її сприйняття й інтерпретація у різних просторово-часових, ментально-культурних, суспільно-ідеологічних і історіографічних полях, а також біографії і життєдіяльність осіб, про яких він писав.

Предметом дослідження є публіцистичний доробок С. Єфремова персоналістичного характеру.

Територіальними межами дослідження став ареал Наддніпрянської України імперської доби та періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Сюжети, пов'язані з українськими землями у складі Австро-Угорщини, розглянуто більш детально у тих випадках, коли йдеться про соборність, літературну співпрацю, спільні акції національної інтелектуальної й партійно-політичної еліти, зокрема, ювілеї. В окремих випадках вивчається творча й організаційна активність закордонних українців.

Хронологічними межами обрано період від появи перших публіцистичних текстів С. Єфремова персоналістичного характеру до його виступів на шпальтах «Книгаря», аж поки не припинилося існування вільної національної преси. Йдеться про 1899–1920 рр., позначені назвіванням кризових процесів в Російській імперії, вибухом революції 1905–1907 рр., утвердженням режиму дуалістичної монархії, подіями Першої світової війни, падінням старого режиму в ході Лютневої революції 1917 р., розгортанням процесів Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., що призвела до народження новітньої української державності.

Методи дослідження. Робота спирається на принципи системності, історизму, антропологізму, міждисциплінарності. Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань було використано комплекс методів:

– загальнонаукові (аналіз та синтез, індукція та дедукція, системний, структурно-функціональний, метод моделювання);

– спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, компаративний, історико-типологічний, біографічний). Біографічний метод застосовано з метою реконструкції певного життєвого сценарію та соціального середовища конкретної епохи через поєднання у дослідженні таких «складових»: людина / події; особистість / історія; приватне / публічне; індивідуальне / суспільне тощо;

– методи історичного джерелознавства (евристичний, класифікаційний, науково-критичний);

– міждисциплінарні (семантичний аналіз, просопографічний підхід).

Таким чином, у дослідженні масиву публіцистичних праць С. Єфремова персоналістичного характеру застосовано полідисциплінарний підхід. Персональна історія С. Єфремова-інтелектуала переплітається з персональними історіями «героїв» його текстів, автобіографічна проекція перетинається з проекціями біографій його «значущих Інших». С. Єфремов, як і його однодумці, постає у дослідженні у двох іпостасях – учасник процесу націєтворення і епістолярної комунікації, автор публіцистичних творів, мемуарів, щоденників.

Джерелами для вивчення теми послуговували публіцистика, мемуари, щоденники, епістолярій, автобіографії, некрологи, архівні документи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ, Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, Центрального державного історичного архіву України в Києві, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, Державного архіву Російської федерації, збірники документів, фахові студії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше комплексно проаналізовані напрацювання у царині єфремовознавства, розпочинаючи з прижиттєвих публікацій про С. Єфремова і завершуючи працями новітніх авторів. Продемонстровано контрверсійність оцінок особистості й творчості С. Єфремова його сучасниками. В порівняльному аспекті подано палітру оцінок «Історії українського письменства», інших найбільш важливих або гострополемічних творів С. Єфремова, виявлено факти рецепції його думок й ідей сучасниками в контексті суспільно-політичних трансформацій на межі XIX-XX ст.

Вперше окреслено на підставі аналізу публіцистичної спадщини С. Єфремова сприйняття ним ідей і постатей Кирило-Мефодіївського братства. Через призму «біографії поколінь» («люди 1840-х», «люди 1860-х років», «люди 1870-х років») показано, як відбилися в уяві С. Єфремова образи представників старшої генерації українства і товаришів-однодумців. Доведено надзвичайно шанобливе ставлення С. Єфремова до «українських шістдесятників», захоплення окремими постатями із середовища «покоління 1870-х». Наголошено, що особливу увагу С. Єфремов приділяв у публіцистиці М. Драгоманову, В. Антоновичу, О. Кониському. В категоріях епістемологічного конструктивізму проаналізовано їхній вплив на громадянське й творче зростання діяча.

Виявлено різні форми церемоніальної комунікації й колективних поминальних практик як складових «національного проекту», показано дієву роль С. Єфремова в їхній реалізації. Розглянуто висвітлення С. Єфремовим у пресі «свята Котляревського в Полтаві», ювілеїв І. Нечужа-Левицького, І. Франка, М. Шашкевича, річниць інших знакових постатей національного

руху. Доведено, що ці факти й події сприяли згуртуванню діячів різних генерацій. Змальовано дієву участь С. Єфремова у процесі складання пропам'ятних збірок на пошану Б. Грінченка й В. Доманицького, показано, що поява таких видань забезпечувала тривкий зв'язок «попередників» із «наступниками». Висвітлено ключову роль С. Єфремова як співтворця Шевченківського комеморативного канону. На текстах із «Книгаря» розглянуто настанови С. Єфремова у питаннях біографіки, традицій і новацій у культурному розвитку.

У підсумку шляхом залучення й аналізу повного комплексу публіцистичних праць персоналістичного характеру С. Єфремова 1899–1920 рр. запропоновано новий дослідницький підхід до розкриття теми, виявлено потужний джерельний потенціал його пресових текстів, підтверджено важливість застосування матеріалів особового походження для всебічного аналізу проблеми, проаналізовано різні історіографічні версії тлумачення текстів С. Єфремова.

Концептуально переосмислений та дістав подальшого розвитку на новому джерельному матеріалі дослідницький інструментарій «соціології знання», теорії колективної пам'яті, «біографії поколінь», «інтелектуальної історії» (історії ідей). Обґрунтовано доцільність застосування відповідної методології стосовно вивчення певних тем та сюжетів (зокрема, процесів взаємодії представників різних поколінь в українському русі, сприйняття С. Єфремовим образів старшої генерації й сучасників, моделювання ним постатей «ідеальних великоросів» із опозиційного середовища).

Уточнено: широкий спектр фактів життєвого та творчого шляху С. Єфремова, обсяг і динаміку його публікаторської діяльності; обставини виникнення полеміки С. Єфремова з Б. Кістяківським щодо «політичної спадщини» М. Драгоманова, історію висвітлення даного сюжету в літературі; напрямки й обсяг співпраці публіциста з «Книгарем».

Особистий внесок здобувача. Формулювання проблеми, теоретичне обґрунтування положень і висновків дисертації є особистим доробком дисертантки, самостійним дослідженням, в якому подано авторське розуміння окреслених завдань і визначено шляхи їхнього розв'язання.

Практичне значення дослідження полягає в історіографічному осмисленні публіцистичної спадщини С. Єфремова та розширенні джерельної бази єфремознавства. Напрацювання, здійснені авторкою монографії, можуть бути використані в біографічних студіях, для написання академічної біографії С. Єфремова, узагальнюючих праць із історії української культури, суспільно-політичної думки, громадських рухів, історії журналістики, при підготовці біобібліографічних покажчиків, енциклопедично-довідкових видань, знайти застосування в освітньо-виховному процесі у закладах вищої освіти, в сучасних комеморативних практиках. Концептуальні положення мають бути корисними для підготовки посібників із методології історичної науки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на наукових і науково-практичних конференціях і читаннях, зокрема, міжнародній конференції

«История национальных политических партий России» (Москва, травень 1996 р.), XVI-й науковій конференції кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту РДГУ (Москва, січень 2004 р.), міжнародній конференції «Библиотека и история» (Москва, листопад 2008 р.), 2-й міжвузівській науково-практичній конференції «Современное состояние и тенденции развития гуманитарных и экономических наук» (Волгоград, листопад 2009 р.), Біографічних читаннях пам'яті В. Чишка (V-х – «Українська біографістика: науково-теоретичні, методичні та практичні здобутки», Київ, червень 2009 р.; IX-х – «Коллективна біографія» як форма інтелектуального портрета українського суспільства», Київ, червень 2013 р.; XI-х – «Новітня вітчизняна біографіка: теорія, методика, практика», Київ, червень 2015 р.; XIII-х – «Українська революція (1917–1921 роки): історико-біографічний вимір», Київ, червень 2017 р.; XIV-х – «Людина науки» Київ, червень 2018 р.), міжнародній конференції «Українська спільнота: культурно-світоглядні перетворення в історичному досвіді і сьогодення» (Київ, жовтень 2010 р.), науково-практичній конференції за міжнародною участю «Наука. Культура. Образование. Актуальные проблемы и перспективы развития» (Волгоград, листопад 2010 р.), Єфремовських читаннях (Черкаси, жовтень 2011 р., жовтень 2016 р.), конференції «Український історик» – 50 років наукового поступу» (Київ, грудень 2013 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції «Михайло Коцюбинський: погляд з XXI століття» (Чернігів, вересень 2014 р.), конференції «Українське питання в Першій світовій війні: джерельна база, археографія, історіографія» (грудень 2014 р.), міжнародній науковій конференції «Библиотека. Наука. Коммуникация» (Київ, жовтень 2015 р.), науково-практичній конференції, присвяченій 170-річчю Кирило-Мефодіївського братства (Київ, жовтень 2015 р.), VII-х Шрагівських читаннях «Ілля Шраг та регіональні еліти Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст.» (Чернігів, жовтень 2015 р.), VIII-х Шрагівських читаннях, присвячених 170-річчю від дня народження І. Л. Шрага (Чернігів, жовтень 2017 р.), V-VII-х міжнародних науково-практичних конференціях «Розумовські зустрічі» (Чернігів, грудень 2016 р.; Чернігів, грудень 2017 р.; Чернігів-Ніжин, грудень 2018 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Сторіччя державного ренесансу в Литві (1918–2018): українсько-литовські паралелі» (Херсон, вересень 2018 р.).

Публікації. Основні результати викладено у 65 наукових працях. Серед них: монографія, що є дисертацією (51,4 умовн. друк. арк.); 23 статті у фахових виданнях України та таких, що включені до міжнародних наукометричних баз; 6 статей у наукових виданнях інших держав; монографія (28,25 умовн. друк. арк.); 15 публікацій у періодичних виданнях і збірниках матеріалів конференцій (із них 11 одноосібних), що додатково відбивають результати дослідження; 6 рецензій (із них 3 одноосібні), 10 статей в енциклопедіях; три збірника публіцистики С. Єфремова зі вступними статтями, післямовою та коментарями (один підготовлений у співпорядництві).

Структура роботи зумовлена поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертація, якою є монографія, складається зі вступу, шести

розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (944 позиції), 3 додатків (на 30 сторінках), фотододатків, іменного покажчика. Загальний обсяг роботи становить 596 сторінок, з яких основний текст – 496 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми; визначено мету та завдання, об'єкт і предмет, методи, джерельну базу та територіальні (історико-географічні) рамки дослідження; розкрито наукову новизну та значення одержаних результатів; наведено відомості про їхню апробацію.

У **першому розділі «Спадщина Сергія Єфремова на перетинах століть»** проаналізовано його «життєсвіт» і спадщину, а також історіографію проблеми. У **підрозділі 1.1. «Сергій Єфремов: життя і творчий доробок (1876–1939 роки)»** – в межах біографічного дискурсу розглянуто чинники соціалізації, головні етапи суспільного, політичного та творчого шляху діяча, розгортання його журналістської діяльності. Встановлено, що значний вплив на формування суспільно-політичних поглядів С. Єфремова мали видатний вчений і публіцист, засновник політичної течії в українстві М. Драгоманов (1841–1895) й ідеолог російського ліберального народництва, публіцист, літературний критик, соціолог М. Михайловський (1842–1904). З поля українського письменства суттєвий вплив на естетично-літературні уподобання Єфремова спричинили твори І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, П. Мирного, І. Франка, з російської літератури – праці В. Короленка, М. Салтикова-Щедріна, Г. Успенського, А. Чехова, В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Д. Писарева, М. Шелгунова, А. Щапова, П. Лаврова, А. Скабичевського⁷. Серед лектури були присутні журнали «Вестник Европы», «Русская мысль», «Мир Божий», «Исторический вестник», «Русское богатство», «Неделя»⁸. Суттєвим чинником, що посприяв усталенню естетично-мистецьких смаків Єфремова, був «театр корифеїв», вистави якого він постійно відвідував з осені 1893 р.⁹ Для формування практично-організаційних настанов у громадсько-політичній сфері велике значення мало знайомство з діячами Старої (Київської) громади В. Антоновичем й О. Кониським. З середини 1890-тих рр. найближчим колом спілкування для Сергія став гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Кониського (В. Доманицький, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський). У 1902–1908 рр. він затоваришував із Б. Грінченком, співпрацюючи у партійних структурах, редакціях газети «Громадська думка» і журналу «Нова громада», київській «Просвіті». Наголошено, що від початку в літературно-критичній і публіцистичній праці С. Єфремова простежуються основні ідеї, які керували і в зрілому віці його починаннями: оборона української мови й літератури, обґрунтування самобутності української культури, її відрубності від культури російської, служіння народу й нації, еволюціонізм.

⁷ Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 - 4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876-1907). С. 361.

⁸ Там само. С. 361-362.

⁹ Там само. С. 366.

З 1895 р. став одним із фундаторів видавництва «Вік», яке в 1900–1902 рр. опублікувало однойменну 3-томну антологію, залишивши тривкий слід в історії українського книгодрукування. У 1900–1917 рр. С. Єфремов, поряд із М. Грушевським, Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, перебував у центрі культурного й суспільно-політичного життя Наддніпрянщини: один із засновників і керівників Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (1897–1904 рр.), секретар щорічних зборів, уповноважений із видавничих справ у її Раді, дійсний член цієї ж Ради в 1900–1901 і 1903 рр. Взяв участь у заснуванні Української демократичної партії; після її розколу в 1904 р. став одним із лідерів Української радикальної партії, згодом – Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1908 р. С. Єфремов увійшов до міжпартійного об'єднання – Товариства українських поступовців. У роки Першої світової війни співробітничав з українськими есерами, публікувався (1915 р.) в есерівській газеті «Боротьба», розробляв проект «Програми партії українських соціалістів-революціонерів».

Показано, як доволі швидко С. Єфремов стає одним з провідних українських літературних критиків. У 1911 р. оприлюднив свою головну працю – «Історію українського письменства» (останнє прижиттєве видання – 1923–1924 рр.). Літературний процес в Україні трактував на широкому суспільно-політичному тлі як «історію ідей», провідними з яких визнавав постулати соціальної справедливості, національного визволення й «народності». Наведена низка відгуків (авторами яких є Ф. Матушевський, Л. Биковський, П. Феденко, О. Копиленко та ін.), що підтверджують реальний вплив твору на сучасників, оглянуто низку рецензій (І. Франко, В. Дорошенко, А. Ніковський та ін.); висвітлено негативне ставлення до літературно-публіцистичних виступів С. Єфремова представників українського модернізму (М. Євшан).

У перші дні Лютневої революції 1917 р. С. Єфремов як авторитетний український діяч обраний до Київської Ради об'єднаних громадських організацій. У квітні 1917 р. очолив «Союз українських автономістів-федералістів», з червня – Українську партію соціалістів-федералістів – спадкоємицю УДРП. На Всеукраїнському національному конгресі (5-7 квітня 1917 р.) обраний заступником голови Центральної Ради, згодом увійшов до Малої ради. У червні 1917 р. отримав у Генеральному секретаріаті посаду секретаря з міжнародних справ. Виступав з пресовими статтями у щоденній газеті «Нова Рада».

Після утвердження радянської влади в Україні С. Єфремов у громадсько-політичному житті участі не брав, зосередившись на науково-дослідницькій роботі. Висвітлено академічну діяльність С. Єфремова, відзначено її виняткову успішність: з січня 1919 р. дійсний член Української АН по кафедрі красном письменства, з 1920 р. дійсний член по кафедрі історії української літератури. У 1922–1928 рр. – віце-президент, в 1924–1928 рр. – голова Управи Всеукраїнської АН. З 1923 р. очолив історико-філологічний відділ ВУАН, головував у Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства, був очільником Комісії для складання «Біографічного словника діячів України», головою ради Історико-літературного товариства. За словами

Н. Полонської-Василенко, «мав широку популярність в Україні», його звали «сумлінням України»¹⁰. У 1926–1928 рр. в ВУАН зредагував, при співпраці інших наукових робітників Академії, біля десятка наукових збірників. Останні роки перебування С. Єфремова на волі аналізуються крізь призму його «Щоденника», документальних матеріалів ДПУ УСРР та свідчень сучасників.

У *підрозділі 1.2. «У витоків єфремознавства: публікації на сторінках журналу “Український історик”»* систематизовано й узагальнено доробок авторів журналу «Український історик» в ділянці єфремознавства: листи С. Єфремова до Є. Чикаленка, які розпочав готувати до друку В. Міяковський, а завершив М. Антонович (1973–1975 рр.), розвідка М. Антоновича «До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим» (1975 р.), нарис Л. Биковського «Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів)» (1976 р.), праця Ю. Бойка (Блохина) «Тарас Шевченко в навітленні Сергія Єфремова» (1980 р.), стаття С. Єфремова «На страже національного достоїнства: к характеристике публицистической деятельности проф. М. С. Грушевского» в українському перекладі О. Рибалка (1995 р.), студія І. Гирича «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття» (1996 р.). Зроблено висновок, що, актуалізовані в просторі історіографічних студій, ці тексти й надалі слугуватимуть підґрунтям для пробудження інтересу дослідників до постаті й спадщини С. Єфремова.

У *підрозділі 1.3. «Образ та діяльність С. Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці»* розглянуто реальні здобутки й проблематику єфремознавства доби «перебудови» та пострадянської доби. Зазначено, що в Україні легітимація постаті С. Єфремова в науковому просторі гуманітарних студій розгорнулася наприкінці 1980-х рр. Біографічний, літературознавчий, суспільно-політичний аспекти діяльності вченого одними з перших розглянули А. Болаболеченко, В. Верстюк, М. Жулинський, Г. Касьянов, Ю. Левенець, Р. Міщук, М. Наєнко, В. Поліщук, Е. Соловей, Ю. Шаповал, В. Шмельов, Н. Шумило та ін. На початку 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці Єфремова: публіцистика, академічні літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій. Констатовано, що до 2018 р. загалом перевидань праць С. Єфремова було небагато. За підрахунками Т. Єрмашова, до 2007 р. бібліографія україномовних праць про С. Єфремова нараховувала щонайменше 650 назв¹¹. Більше сотні публікацій з’явилося у 2008–2018 рр. Але публіцистика продовжує становити найменш досліджену частку його творчого доробку.

Щодо дисертаційних робіт, детальне вивчення діяльності С. Єфремова розпочалося у кандидатському дослідженні І. Гирича (1995), де публіцист й критик розглядався як одна з постатей у київському оточенні

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: нарис історії. Київ : Наукова думка, 1993. С. 68.

¹¹ Єрмашов Т. В. Сергій Єфремов (1876-1939): Біобібліографічний покажчик. *Молода нація*. 2007. № 2 (43). С. 206-256; 2008. № 1 (46). С. 106-115.

М. Грушевського¹². Згодом більшу частину своїх єфремознавчих студій І. Гирич об'єднав у збірці «Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів» (Тернопіль, 2012). Як політичний діяч і суспільний мислитель С. Єфремов постає на сторінках його ґрунтовної монографії¹³ та докторської дисертації «Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX століття)» (Київ, 2015).

У 1997 р. С. Приколота захистила дисертацію «Бібліографічний аналіз творчої спадщини С. Єфремова». Через призму мовознавства розглянули спадщину академіка лінгвісти Ж. Колоїз (1996), Л. П'яста (Супрун) (1998), Н. Мазур (2006). Продуктивну працю вченого в галузі шевченкознавства вивчила О. Меленчук (Бурдега) (2010). Політичні погляди С. Єфремова в контексті його громадської діяльності висвітлила в дисертації з політології Н. Бойко (2009). Окремі аспекти його громадсько-політичної діяльності описали в дисертаційних роботах історики О. Лебедєва (Крикуненко) (2009) та Л. Могильний (2012).

У сучасній науковій літературі узагальнено значення публіцистичної спадщини С. Єфремова як інформаційного ресурсу, накреслено напрямки її подальшого вивчення (М. Наєнко, В. Поліщук, В. Пахаренко, А. Нашкерський, Т. Єрмашов, Н. Меднікова, Л. Яременко, С. Іваницька). Увагу фахівців привертають сюжети, пов'язані із співробітництвом С. Єфремова з виданнями «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Нова громада», «Рада», «Нова Рада». Проблему «Сергій Єфремов та цензурне законодавство Російської імперії» вивчала О. Надточий.

Повною мірою талант Єфремова-публіциста розквітнув, на думку М. Цимбалюка, саме на шпальтах «Нової Ради»¹⁴. Публіцистику С. Єфремова цієї доби проаналізував В. Верстюк за напрямками: український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільна криза революції¹⁵. Ставлення діяча до влади й місцевого самоврядування висвітлив В. Бойко.

Шевченкознавчі аспекти творчості С. Єфремова розглянули Е. Соловей, В. Пахаренко, Н. Мазур, О. Вареннікова, Т. Єрмашов, Т. Ананченко, Г. Карпінчук, В. Мазурик, Л. Рева. О. Меленчук ґрунтовно висвітлила цю проблематику у монографії «Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства» (Чернівці, 2013).

¹² Гирич І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, В. Василенко) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1995. 24 с.

¹³ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ : Укр. письменник, 2014. С. 22, 164, 195-196, 345-355 та ін.

¹⁴ Цимбалюк М. Апостол правди й волі. *Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика (Березень – серпень 1917)*. Упорядник М. І. Цимбалюк. Київ : ВЦ «Просвіта», 2011. С. 19.

¹⁵ Верстюк В. Революція 1917-1920 років у публіцистиці С. Єфремова. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917-1920 рр.)*. У 2-х томах. Київ : Дух і літера, 2014. Т. 1. С. 5.

Проаналізовано критичне ставлення до спадщини С. Єфремова прихильників постмодерністського напрямку в літературознавстві (С. Павличко, О. Забужко, В. Агеєва та ін.).

Підсумовано, що, враховуючи видатний інтелектуальний потенціал та безпосередню заангажованість С. Єфремова у громадсько-політичне життя початку ХХ ст., його публіцистичні тексти можна й надалі розглядати як інформативне джерело величезної ваги, чинник формування історичної пам'яті.

У другому розділі «**“Історія поколінь” в українському національному русі в творчому доробку С. Єфремова**» розглянуто в підрозділі 2.1 **«Проблема поколінь в українському русі: “міся зустрічі” та громадський простір для взаємодії»** погляди Х. Ортеги-і-Гассета, П. Нора та інших авторів на проблему генерацій. Дисертантка схиляється до думки тих дослідників, що трактують покоління як символічну єдність людей, пов'язаних не стільки датою народження, скільки переживанням спільних для них історичних подій, єдність, що творила самобутній комунікативний простір і соціокультурні коди, сприяла усвідомленню власної подібності і відмінності. Поняття «покоління» постає як один із можливих засобів ідентифікації та самоідентифікації, спосіб осмислення і періодизації історичного розвитку¹⁶. Має рацію Я. Грицак, який вважає, що «покоління є, певною мірою, узагальненням, навіть абстракцією. Але ця абстракція дуже конкретна. Тому що чим є покоління, що воно думає, визначається не сумою тих десяти мільйонів голів, а тих декількох десятків, сотень чи тисяч людей, які надають цьому поколінню голосу, є його сіллю»¹⁷. Концепт «покоління» стає потрібним, перш за все, в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і непересічних подій. Необхідною передумовою його формування є історична свідомість як відображення й фіксатор соціальних і культурних змін. Концепт «покоління» – своєрідний прояв процесів модернізації суспільства і культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» й одночасно знаходять втілення в конфлікті поколінь¹⁸. Проблема «поколінь» розглядається як особлива форма групової ідентичності, особливий режим соціалізації, особливий спосіб структурувати історію, особлива міфологія¹⁹. І. Нарський підкреслює, що «покоління як суб'єктивна – тобто сприймана, така, що проживається її членами – спільнота спирається на перебільшене “ми”, яке служить простором колективних ілюзій і ідеалізацій. Так народжуються складні відносини між

¹⁶ Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Вып. 34. Москва : ИВИ РАН, 2011. С. 138.

¹⁷ Грицак Я. Лекція 9. Покоління. *Грицак Я. Лекції курсу «Вибрані питання європейської історії»*. [Львів, 2016]. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1Z841>

¹⁸ Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Назв. праця. С. 155-156.

¹⁹ Докладніше див.: Савельева И. М., Полетаев А. В. Смена поколений. *Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время*. Москва : Языки русской культуры, 1997. С. 360-371; Дубин Б. В. Поколение: социологические границы понятия. *Мониторинг общественного мнения*. 2002. № 2. С. 11-15; Каспэ И. М. Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы. Монография. Москва : Новое литературное обозрение, 2005. 192 с.

особистістю та поколінням, до якого вона належить»²⁰. Не менш складні стосунки – від конфліктів до розривів – можуть існувати й між різними поколіннями.

К. Мангейм зазначав, що функція пам'яті поколінь полягає в «новому контакті» з соціальним і культурним спадком соціального порядку, який «допомагає нам оцінити наше надбання, вчить нас відмовлятися від того, що більше не потрібно, і домагатися ще не досягнутого»²¹. Роль нового покоління в тому, щоб дати можливість суспільству по-іншому поглянути на себе та свій «спадок». Поколіннева пам'ять складається із фіксування «значущих» подій, які поколіннева група сама пережила, і рефлексій на них.

Як «місця зустрічі» поколінь в дисертації розглядаються родинні осередки й «культурні гнізда» (салони Старицьких, Косачів, М. Лисенка, В. Антоновича, Є. Чикаленка, О. Кониського), як громадський простір взаємодії – соціально-політичні союзи й асоціації (громади, гуртки, Всеукраїнська безпартійна демократична організація (ВБДО), перші національні партії, ТУП), культурно-громадські осередки («Товариства грамотності», «Просвіти»), редакції періодичних видань, видавництва, наукові товариства (УНТ в Києві). Посилювали зв'язок поколінь спільне «збирання спадщини» (складання біографічних та лінгвістичних словників, збірок народної творчості, упорядкування музейних колекцій, бібліографічні дослідження, участь в археологічних з'їздах тощо) та колективне осмислення історіософських засад «українського проекту». Первинним соціально-моральним середовищем для формування майбутніх представників української легально-народницької еліти стали громади. У створенні УДРП (грудень 1905–1907 рр.) брали участь діячі різних генерацій – умовно назвемо їх «люди шістдесятих», «люди восьмидесятих» та «люди дев'яностих років». Інтенсивна взаємодія сприяла формуванню свідомих активістів, створювала підґрунтя для вирішення проблем «національного будівництва».

Звертаючись до аналізу пресових текстів С. Єфремова, дисертантка мала на меті виявити спільне й особливе в сприйнятті різних постатей старшої генерації українства, прослідкувати трансформацію образів залежно від історичної ситуації, політичної кон'юнктури, ідеологічних трендів століття. Адекватним дослідницьким інструментарієм стала теорія колективної пам'яті, яка допомогла з'ясувати механізми творення та збереження образів представників старшого покоління у середовищі української легально-народницької еліти кінця XIX – початку XX ст., проекцію / імплементацію цих образів на історичну пам'ять нащадків. Зрозуміти механізм збереження й відтворення зафіксованого в пам'яті образу «іншого» допомагають міркування теоретиків «соціології знання» П. Бергера та Т. Лукмана²².

²⁰ Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобио-историографический роман). Челябинск : Энциклопедия, 2008. С. 232.

²¹ Мангейм К. Проблема поколений / Пер. с англ. В. А. Плунгяна и А. Ю. Урманчиевой. *НЛО*. 1998. № 30. С. 21-22.

²² Див.: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Перевод Е. Руткевич. Москва : Медиум, 1995. С. 59-60.

У підрозділі 2.2 «Кирило-Мефодіївське братство в баченні Сергія Єфремова» авторка виходить із припущення, що міф Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.) – невід’ємний елемент у конструюванні світогляду української ліберально-демократичної еліти початку ХХ ст. С. Єфремов не випадково й доволі часто звертався до історії, ідеології та постатей Кирило-Мефодіївського братства («Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства (до 52-х Шевченкових роковин)», «Шевченко за ґратами», «До біографії Дмитра Пильчикова», «Біля початків федерації», «Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Мефодіївського брацтва)», «Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунття в декабристському рухові)», брошура «Тарас Шевченко, життя його та діла» та ін.). У радянській офіційній історіографії домінувало негативне тлумачення його доробку²³. Насправді твердження С. Єфремова спиралися на факти й відзначалися системністю. Зазначено щодо історії та ролі Кирило-Мефодіївського братства суголосність трактувань Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Славінського, Ф. Матушевського, П. Стебницького, А. Ніковського єфремовській візії. Підкреслено, що політичні й ментальні впливи програмових постулатів братчиків відбилися на світогляді «людей 1860-х». У свою чергу, такі «українські шістдесятники», як В. Антонович, О. Кониський, Л. Смоленський стали «вчителями» покоління 1890-х рр. Традиція у конструюванні модерної української свідомості не переривалась, спираючись на міфи й символи як елементи колективної пам’яті.

У підрозділі 2.3 «Образи представників старшої генерації українства у рефлексіях С. Єфремова: “люди 1840-х” (Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш)» проаналізовано тлумачення проблеми взаємодії й наступності генерацій у публіцистичній спадщині С. Єфремова, сприйняття ним діячів старшого покоління, зазначено, що особливу увагу С. Єфремова як представника покоління «Молодої України» привертала постаті «людей 1840-х» (М. Костомаров, П. Куліш), «людей 1860-х років» (П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Житецький, О. Юркевич, М. Комаров, І. Карпенко-Карий).

С. Єфремов, високо оцінюючи діяльність М. Костомарова (1817–1885) як історика романтично-українофільської доби «збирання спадщини» й діяча Кирило-Мефодіївського товариства, в статті «Манівцями. На 25-ті роковини смерті Миколи Костомарова» (1910) водночас критично відгукнувся щодо міркувань останнього про синтез «двох руских народностей», потребу творення «української літератури для домашнього вжитку». Внаслідок зіставлення позиції Єфремова з думками М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Доманицького виявлено розбіжності в сприйнятті постаті М. Костомарова.

Зазначено, що С. Єфремов неодноразово, починаючи з рецензії на поему П. Куліша «Хуторні недогарки» (Харків, 1902), виступав у ролі інтерпретатора його різноманітної літературної й ідейної спадщини. Намагаючись визначити роль П. Куліша (1819–1897) в історії модерного українства, в статті «Без синтезу.

²³ Сергієнко Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського Товариства. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. 1971. Вип. 4. С. 159; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ : Наукова думка, 1983. С. 13.

Пам'яті Куліша» (1912) стверджував, що «невважаючи на всі заходи близьких по плоті й по духу людей, щоб підігріти ентузіазм до його, неважаючи на те, що тільки торік склепила очі вірна дружина його – Куліш для нас увесь у минулому; його думки, слова і вчинки належать історії і тільки історії. Сучасній людині нічого робить з тією величезною спадщиною, що лишив по собі Куліш, oprіч невеличкого числа його поезій та белетристичних творів і етнографічних праць». Але визнавав, що «сама постать Куліша ще довго вабитиме до себе допитливе око й багато дослідникам доведеться попрацювати, щоб правдиво освітлити ту психологічну загадку, що завдав нам Куліш»²⁴. Як уявляється, у 1900-ті рр. С. Єфремов тяжів до соціально-психологічного потрактування постаті П. Куліша, виокремлюючи у його світогляді романтизм, етнографізм, традиціоналізм, ірраціоналізм, химерне поєднання українського патріотизму та імперської лояльності. У академічний період діяльності С. Єфремов переосмислив місце й роль П. Куліша в історії «національного будівництва» («Без синтезу (до життєвої драми Куліша)», 1924; «Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша», 1926). На підставі розглянутих матеріалів зроблено висновок, що сприйняття С. Єфремовим, Б. Грінченком, М. Грушевським постаті й спадщини П. Куліша суттєво різнилося між собою.

У підрозділі 2.4 «Образи сучасників у публіцистичному доробку С. Єфремова», який поділяється на дві частини – «"Люди 1860-х років" (Павло Житецький, Микола Лисенко, Кость Михальчук, Михайло Комаров та інші)» та «"Люди 1870-х років" (Олександр Русов, Ілля Шраг», підкреслено, що вагоме місце в доробку публіциста займали постаті «українських шістдесятників». Прикметно, що як історика громадського життя С. Єфремова цікавили не лише біографії діячів «першого ряду» доби «Великих реформ», але й доля маловідомих представників генерації, які він розглядав як «жертви українського лихоліття» в умовах автократичного режиму Романових. Так, окремий нарис було присвячено етнографу, фольклористу, письменнику М. Симонову (Номис М.) (1823–1901) та історика, етнографу, громадському діячу С. Носу (1829–1900)²⁵.

Серед галереї «героїв» єфремовських праць – блискуча плеяда діячів Старої (Київської) громади (філологи, історики, етнографи, митці). В компаративному ключі проаналізовано публіцистичні тексти, присвячені П. Житецькому, М. Лисенку, К. Михальчуку, Т. Рильському, О. Юркевичу, М. Комарову, О. Лазаревському, І. Карпенку-Карому (Тобілевичу), М. Кропивницькому. В статті «Інтимна сила [М. Лисенко]» (Рада. 1912. № 247. 11 листопада) Єфремов подав узагальнене визначення генерації 1860-х рр. (згодом це формулювання зустрінемо в його щоденнику 1923–1929 рр.).

Зазначено, що особливу симпатію Єфремова серед «людей 1870-х» викликали О. Русов та І. Шраг, особи, що суттєво різнились за походженням, життєвою долею, вдачею, але мали великий вплив на молодь і брали участь у

²⁴ Єфремов С. Без синтезу. Пам'яті Куліша. Рада. 1912. № 27. 2 лютого (15 лютого). С. 1.

²⁵ Єфремов С. Жертви нашого лихоліття. М. Т. Симонов і С. Д. Ніс. Літературно-науковий вістник. 1901. Т. XIII. Кн. 4. С. 38-55.

політичних акціях українського руху. Олександр Русов (1847–1915) увійшов в історію як статистик, етнограф, фольклорист, видавець празького «Кобзаря» Т. Шевченка. Ключовою в тексті Єфремова, з погляду взаємодії генерацій, була думка про те, що Русов «розумів і людей іншого віку й іншого покоління; от через віщо не був він ніколи сектантом і знаходив із молодшими од себе спільне діло і спільні шляхи» (De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. Пам'яті К. Паньківського. В. Лесевич. Основа. 1915. Кн. 3. Жовтень). Єфремовську візію образу Русова подано поряд зі свідченнями О. Лотоцького, П. Стебницького, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, І. Шрага, В. Науменка, М. Грушевського. Це дає підстави для обґрунтованих узагальнень стосовно того, що всі автори, конструюючи образ О. Русова, слушно відзначали високий інтелект, моральність, працездатність, працелюбність, відданість громадській справі, безкорисливість, ідеалізм, неодмінно наголошуючи на свідомому «українофільстві», тим самим проводячи аналогії з М. Костомаровим, В. Антоновичем, Т. Рильським.

Підкреслено, що неповторне місце серед «галереї» єфремовських героїв займав адвокат Ілля Шраг (1847–1919), громадська праця і заслуги якого мали не лише регіональний (Чернігово-Сіверщина), але й всеукраїнський характер. С. Єфремов сприймав «славного чернігівського діяча» (вислів М. Грушевського) передусім як практика, енергійного та працездатного. Першим проявом уваги молодого публіциста були нотатки «Ювілей І. Л. Шрага» (ЛНВ. 1900. Т. X. Кн. 4). У 1919 р. у некролозі С. Єфремов характеризував І. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», «живий зв'язок сучасности з минулим, власне – саме минуле в романтичному ореолі, яке ні на крок проте не відставало від життя і вміло навіть її скороминучими інтересами перейматися»²⁶. У післямові до автобіографії І. Шрага окреслив громадсько-політичне поле його діяльності у роки Української революції, зазначив, що події початку 1919 р. фатально відбилися на його здоров'ї. В «Книгарі» проаналізував процес формування його особистості, висловивши таку ключову думку щодо «людей 1870-х»: «Як громадянин, народився небіжчик за тих часів, коли люди найбільше шукали гармонії духа й силкувалися витворити гармонію ту і в житті кругом себе й вірили, що це можливо, що це неминуче. Ту віру Ілля Людвигович доніс до могили, хоча дійсність невпинно й неустанно біла по ній важким своїм молотом»²⁷. Як уявляється, С. Єфремов по суті започаткував творення шрагівського комеморативного канону.

У розділі третьому «**“Винайдення традиції” та творення “місць пам'яті” українського руху у публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова**» з'ясовується механізм цих процесів і їхнє відбиття у єфремовських текстах. У **підрозділі 3.1 «Свята та ювілеї (ювілей Д. Мордовця, “свято Котляревського в Полтаві”, ювілеї М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, М. Шашкевича, І. Франка). Посвяти в пресових виданнях на пошану діячів національної культури»** ця проблема розкривається через «оптику» колективної пам'яті.

²⁶ Єфремов С. Пам'яті Шрага. *Наше минуле*. 1919. № 1-2. С. 123.

²⁷ Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага. *Книгарь*. 1919. Ч. 21. Травень. Стовп. 1427.

Концепт «історична пам'ять» розглядається фахівцями як похідний від таких концептів-означень, як «колективна», «соціальна», «культурна» пам'ять²⁸. Л. Репіна розрізняє такі типи історичної пам'яті, як приватна, публічна, елітарна, популярна, професійна, аматорська, локальна, національна; зокрема, в одному випадку, історична пам'ять постає як колективна пам'ять у групі, в іншому – як соціальна пам'ять у суспільстві. Загалом, історична пам'ять – це сукупність донедає, наукових, квазінаукових і позанаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле; історична пам'ять – один із вимірів індивідуальної та колективної / соціальної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або радше, його символічна репрезентація²⁹.

Я. Ассман відділяє колективну пам'ять від особистої та історичної, пропонуючи в ній розмежувати «комунікативну» (актуально-оперативну) пам'ять і пам'ять «культурну» (пам'ять про далеке минуле, міфологічні «витоки» та «засади»). Як типовий приклад комунікативної пам'яті, використовує категорію «пам'ять покоління». Таким чином, комунікативна пам'ять може виглядати як тимчасове знання, її існування нерозривно пов'язане з хронологічними рамками. З плином часу втрачається або вона, або її актуальність. Я. Ассман вважає, що сорок років – це своєрідна межа між різними епохами в колективному спогаді, «це термін, після закінчення якого живий спогад опиняється під загрозою зникнення і як нагальна проблема постають форми культурної пам'яті про минуле»³⁰. А. Ассман тлумачить культурну пам'ять, як елемент колективної, яка відокремлена від соціальної, індивідуальної і політичної форм пам'яті³¹.

Значна увага в дослідженні приділяється складанню поминальних практик у середовищі української поступової еліти. Комеморація – це збереження в суспільній свідомості будь-яких значимих подій минулого, своєрідне «увічнення пам'яті» про минуле; бажання спільноти підтвердити почуття своєї єдності й спільності, зміцнити зв'язки всередині спільноти через спільне ставлення до репрезентації минулих подій³². Комеморація як процес сприйняття минулого здійснюється через актуалізацію подій, що відбувались, персонажів та образів у контексті соціокультурної і політичної ситуації сьогодення. Історична подія, переживаючи метаморфози в пам'яті нащадків, піддається реінтерпретації, проходячи крізь призму пізніших подій і оцінок, стає елементом історичної пам'яті, але вже в новому соціальному оточенні. Досвід української історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. доводить, що комеморативні

²⁸ Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії. *Історія – ментальність – ідентичність*. Вип. IV: *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття* / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів : ПАІС, 2011. С. 56.

²⁹ Репіна Л. П. Память и историописание. *История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва: Круг, 2006. С. 23.

³⁰ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 100, 52-53, 11.

³¹ Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. Москва : НЛО, 2014. С. 15.

³² Див.: Мегилл А. Историческая эпистемиология. Москва : Канон+, 2007. С. 34.

практики, які започаткували діячі ліберально-народницького спрямування, сприяли формуванню української національної ідентичності, встановленню тривких зв'язків між Наддніпряниною та Наддністрянщиною, налагодженню комунікації інтелектуалів та «мас».

Зазначено, що у XIX ст. – «столітті націоналізму» – в Європі поширилося святкування історичних ювілеїв, кількість та масштабність яких дозволяє іменувати цей період «віком ювілеїв», розглядати їх як засоби інтеграції різних за соціально-економічним і освітнім рівнем спільнот, утвердження специфічної самоідентифікації їхніх членів. Стосовно народів, що у нову добу переживали трансформацію «із селян – в націю», ювілей набував значення інструменту національного самоусвідомлення, ставав засобом формування колективної й історичної пам'яті. В українському випадку ювілей дозволяв підсумувати професійні, творчі, громадські здобутки «героя», публічно репрезентувати його досягнення в наявному соціокультурному просторі, проголосити (у разі необхідності) новий соціальний статус. Ювілей зазвичай сприяв поєднанню здобутків минулого з «проектами майбутнього», відбивав дійсний культурний і моральний стан суспільства, демонстрував, що певне явище, особа або історична подія є зафіксованими в культурному контексті нації. Але з часом зміна політичного клімату або репресивно-дискримінаційні дії влади ставали чинниками, що провокували зниження уваги до спадщини ювіляра або до певної знакової події. Узагальнюючу думку щодо значення вікопомних подій в національному житті С. Єфремов виклав в «Історії українського письменства».

Детально розглянуто участь С. Єфремова у святкуванні 100-літнього ювілею «українського літературного відродження», який пов'язувався з появою 1798 р. друком перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського. 30 серпня 1903 р. у Полтаві відбулося урочисте відкриття пам'ятника письменникові. Це була перша публічна національна маніфестація, на яку прибуло багато українських діячів, зокрема з Галичини і Буковини. С. Єфремов опублікував в «Киевской старине» (1903. Кн. 10) статтю «Свято української інтелігенції», де окреслив значення події та висловив погляд на роль і вагу ювілейних заходів³³. Запропонована ним назва стала згодом емблематичною для найменування цієї першої публічної акції українства, вплинула на фіксацію образу події в колективній пам'яті. Визначення полтавських серпневих днів як «свята української інтелігенції» знайшло широкий вжиток у мемуарній та науково-популярній літературі. Згодом особисті згадки про «свято Котляревського» Єфремов вмістив у літературно-науковому збірнику «Привіт Ів. Франкови в сороклітте його письменської праці» (Львів, 1916).

До 75-х роковин смерті І. Котляревського С. Єфремов написав статтю «Шляхом повинності», вважаючи три чверті століття достатньо поважною відстанню для підведення підсумків та окреслення перспектив. Писав, що «вчорашній день українства зв'язаний ще всіма нервами з сьогоднішнім», акцентував на громадському обов'язку письменника «служити народу».

³³ Єфремов С. Праздник украинской интеллигенции. *Киевская старина*. 1903. Т. 83. Кн. 10. [Отд. 1]. С. 168-202.

Формулювання невинне – це було етичне кредо українських інтелектуалів, чий фокус соціальної солідарності й активності припав на 1890-ті–1900-ті рр.

Прижиттєві ювілеї видатних діячів національної культури розглядалися С. Єфремовим та його однодумцями як елемент «винайдення традиції», шанс створити зв'язок поколінь. Цей сюжет розглянуто на прикладі святкування ювілею композитора М. Лисенка 1903 р. Свою любов до Лисенка-митця українські громадяни виявили під час двох ювілеїв його творчої діяльності: 25-літньому (1893 р.) і 35-літньому (1903 р.), а також на його похороні. Згодом С. Єфремов засвідчить у мемуарах, що «до ювілею готувалися, збирали, наприклад, кошти на «національний дарунок» славному музиці. ... Але до свята Котляревського ніхто не уявляв собі, якого розмаху може набути національне свято...»³⁴. Провідники ВБДО ювілей Лисенка заздалегідь проектували як можливу «національну маніфестацію». С. Єфремов вважав, що «ювілей підігрів громадські настрої в Галичині і притяг деяку увагу навіть польських, взагалі холодно-ворожих та байдужих, кругів...»³⁵. Перебіг лисенківського свята публіцист докладно описав у статті «Торжество украинской песни» (Киевская старина. 1904. Т. 84. Кн. 1).

Концептуальне пояснення «культурного коду» таких подій дається в роботі на підставі міркувань сучасних теоретиків націй та націоналізму. Так, Е. Сміт зауважує, що в добу «масової націоналістичної мобілізації» (цей термін він вживає для новітньої доби, стосовно ж початку ХХ ст. більш доречним уявляється поняття «організаційний етап» національного руху) відбувається так зване «перепривласнення своєї культури». Процес народнокультурної мобілізації, розпочинаючись із повернення «стародавньої етноісторії», плекання самобутності, почуття власної гідності, шанування мови як «самобутнього символічного коду», логічним чином поширюється й на інші сфери – музичне мистецтво, танець, кіно, малярство, скульптуру й архітектуру, національне привласнення краєвидів, історичні монументи й музеї, конструювання національної політичної символіки й міфології. Особливе значення в кристалізації самобутніх національних образів і їхньому поширенні на ширшу аудиторію належало саме візуальним мистецтвам й музиці³⁶.

35-літній ювілей творчої діяльності видатного українського письменника І. Нечуя-Левицького (1838–1918), у «життєвому світі» якого виразно простежується взаємодія і протидія поколінь, теж став визначною подією (грудень 1904 р.). Захід розглядався як привід для публічного виставлення українських домагань, передусім свободи слова та преси, тому його було одсвятковано «прилюдно великим – першим чисто українським – бенкетом...»³⁷. С. Єфремов наголошував, що ювілей Нечуя об'єднав всіх представників українського суспільства, що зішлись на ювілейних

³⁴ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). С. 544.

³⁵ Там само. С. 546.

³⁶ Див.: Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр, 2013. С. 97.

³⁷ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). С. 569. Див. також: Єфремов С. Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передмова та прим. Е. Соловей. Київ : Наукова думка, 2002. С. 422.

урочистостях в Києві, щоб «єдиними вустами і єдиним серцем» вшанувати улюбленого письменника, і що, крім суто літературних заслуг, «м'яка, симпатична, чуйна особистість його, що стояла поза всякими партійними суперечками і особистими рахунками», чимало сприяла тій однакості, що виявилася на ювілейному вшануванні³⁸.

У 1913 р. українська спільнота відзначила 40-річчя літературної праці одного з найвидатніших письменників та громадських діячів І. Франка (1856–1916). Відзначення зініціював Літературний комітет, створений 1911 р. у Львові, до складу якого увійшов С. Єфремов, що став одним із найдіяльніших його представників і оприлюднив найповажніше число праць на честь ювіляра³⁹. 1912 р. на шпальтах «Ради» С. Єфремов вмістив інформаційне повідомлення щодо підготовки до ювілею. Постать І. Франка давно перебувала в центрі уваги Єфремова. Так, ще 1903 р. в «Киевской старине» вийшла друком його студія «Певець боротьбы и контрастов». В іншій праці він розглянув Франка як одного з лідерів покоління «Молодої України», змалював різнобічність його обдарувань та велетенський обшир праці, сповнений життєвими перешкодами й людським нерозумінням шлях, екзистенційну самотність генія (Єфремов С. За невсипущу працю [Перед ювілеєм Франка]. Рада. 1912. № 71. 7 квітня). Згодом критик об'єднав «радівські» нариси в книзі «Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка» (Київ, 1913). Про високу оцінку С. Єфремовим публіцистичної праці І. Франка свідчили рецензія 1910 р. на збірку «Молода Україна, ч. I. Провідні ідеї й епізоди», нарис «Писатель-гуманист. К 40-летию литературн[ой] деятельности Ивана Франка», опублікований 1913 р. в журналі «Украинская жизнь». Внеском до творення комеморативного канону була популярна брошура «Іван Франко. Про життя його та діла» (1916). С. Єфремов взяв участь у виданні «Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці, 1874–1914: літературно-науковий збірник» (Львів: Накладом Ювілейної комісії, 1916), відгукнувшись згодом на його появу рецензією⁴⁰. У 1917 р. надрукував в ліберально-народницькому журналі «Голос минувшого» статтю, в якій змалював образ «українського Мойсея», окреслив контроверсійність життя Франка – «геній», «ізгой», «еретик», після сорока років упертої боротьби стає ідейним лідером рідного народу⁴¹. У публікації за 1917 р. порівняв образи І. Франка та М. Павлика – діячів, що різнилися масштабами обдарувань і досягнень, але спільно розпочали громадську діяльність, були «учнями» М. Драгоманова, майже одночасно пішли з життя у роки Першої світової війни⁴².

³⁸ Єфремов С. Бытописатель пореформенной Украины (К 35-летнему юбилею литературной деятельности И. С. Нечуя-Левицкого). *Киевская старина*. 1905. Т. 88. Кн. 1. [Отд. 1.]. С. 98.

³⁹ Мельник Я. ... І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908-1916 роках / Вид. 2-е, доп. Дрогобич: Коло, 2016. С. 122.

⁴⁰ С. А-чъ [Єфремов С.]. [Рец.]: Привіт Іванові Франкові в сорокліте його письменської праці. 1874-1914. Стр. II+183+390. С портретом Франка. Львов, 1916. *Украинская жизнь*. 1916. Кн. 10-11. С. 151-152.

⁴¹ Єфремов С. Іван Франко. *Голос минувшого*. 1917. Кн. 1. С. 171-184.

⁴² Єфремов С. Франко і Павлик / *Календарь на рік звичайний*. Петроград : друкарня «Научное дело», 1917. С. 142-145.

За радянських часів єфремовський досвід потрактування творчості «українського Мойсея» не виявився затребуваним. До ювілейних комітетів його не кликали – занадто незалежно себе поводив. Єфремов писав у щоденнику 13 травня 1926 р. «...я дуже радий, що мене забули. Адже офіційний Комітет, напевне, зробить спробу пошити й Франка в большевики, то нехай робить це без мене. Все одно довелось б з такого комітету тікати»⁴³. І все ж дві важливих праці академіка було видано: монографію (Єфремов С. Іван Франко: критично-біографічний нарис. 2-е вид. з доп. Київ : Слово, 1926) та працю «З спогадів про Ів. Франка та з його листування» (Література: Збірник перший. Київ, 1928).

Ще одна постать доби «національного відродження», до формування комеморативного канону якої спричинився С. Єфремов – Маркіян Шашкевич (1811–1843), український письменник, поет, священник УГКЦ, громадський діяч, один із представників «Руської трійці». Головні праці публіциста були вміщені 1911 р. на шпальтах «Ради» та журналу «Світло»: «Національне свято [Ювілей М. Шашкевича]», «Присуд історії. З приводу Шашкевичевого ювілею», «Джерело національної свідомости. З приводу Шашкевичевого ювілею». Окреслюючи меморіальний образ «безсмертного Маркіяна», Сергій Олександрович наголосив на всеукраїнському значенні його діяльності, звернув окрему увагу на акції пошанування М. Шашкевича в Галичині. Провів аналогії між діяльністю І. Котляревського на Україні Наддніпрянській і М. Шашкевича на Україні Наддністрянській, наголосивши, що ці люди неоднакової духовної організації й різних психічних типів зробили однаково велике діло. Єфремов висловив припущення, що, можливо, згодом нащадки втратять інтерес до літературних творів цих діячів, але зостанеться головне – їхній ідейний спадок («Ці люде творили історію, а своїх творців історія не забуває...»). Прикметно, що проти творення сакрального культу М. Шашкевича повстав один із затятих опонентів Єфремова – М. Євшан, який, порівнявши проведення в один рік двох ювілеїв – 50-ліття смерті Шевченка і 100-ліття уродин Шашкевича, звернув увагу, що в Галичині шашкевичівське свято 1911 р. відбулося бучніше, завдяки участі УГКЦ пов'язало національний і релігійний аспекти.

Висвітлено діаспорний та материковий досвід пошанування пам'яті й вивчення спадщини вищеназваних діячів українського руху, проаналізовано наявний науковий і пресовий доробок із зазначеної проблеми.

Стосовно пояснення дійсного сенсу перетворення постатей діячів української культури на політичні символи нації, варто згадати тезу Е. Сміта, що «онароднення» політичної символіки особливо важливе для демонстрації незамінності етнічних культурних цінностей⁴⁴. Усі ці зусилля були викликані потребою продемонструвати володіння унікальною, самобутньою, адекватною культурною спадщиною та етнічним минулим, які витримують порівняння з іншими націями. Щодо питання «культурної політизації й очищення», яке також рано чи пізно постає перед «конструкторами» нації, Е. Сміт зазначає, що «наступний етап національної регенерації переміщується на політичну арену»

⁴³ Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. Київ : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. С. 374-375.

⁴⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр, 2013. С. 98.

та викликає два процеси – «політизацію культури» й «очищення спільноти»⁴⁵.

У *підрозділі 3.2 «Пропам'ятні збірки на спогад про товаришів та однодумців: Б. Грінченка (1910 р.) та В. Доманицького (1912 р.)»* висвітлено участь С. Єфремова у формуванні комеморативних практик, спрямованих на ушанування пам'яті про товаришів по націєтворчому проекту, які на початку ХХ ст. відійшли у вічність. На шпальтах газет «Громадська думка» й «Рада», журналів («Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Украинская жизнь») покоління Єфремова – Доманицького – Матушевського отримало шанс публічно оцінювати життєвий шлях, досвід і досягнення своїх попередників, водночас увічнюючи пам'ять про недавнє минуле, презентуючи власну візію майбутнього. Наслідками такої меморіальної діяльності можна вважати пропам'ятні збірки на честь Б. Грінченка та В. Доманицького, у підготовці яких безпосередню участь взяв С. Єфремов.

Розглянуто епістолярну комунікацію навколо процесу упорядкування збірок, структуру, зміст, відгуки й рецензії сучасників. Літературно-публіцистичний збірник «Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті», укладений С. Єфремовим, був надрукований 1910 р. в Києві у видавництві «Вік». У статті «Людина повинности» С. Єфремов підкреслював, що саме «гармонійність, викінчення», «гармонійне поєднання методів праці з її метою й засобами» – це перше, що вражало в Грінченкові; з усіх його творів визирає «обличчя цілої, гармонійної, певної себе людини». Другою прикметою вважав його виняткову працездатність: ключовими в тексті є слова «нива» та «робітник». Третьою рисою називав здатність визначати пріоритети, віддавати перевагу громадській праці перед потягом до літературної творчості. Інші праці – то рецензії С. Єфремова на художні, науково-популярні, літературознавчі твори Б. Грінченка, посвяти, есеї, меморіально-біографічні нариси («Пам'яті Бориса Грінченка. На перші роковини його смерті», 1911; «Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка», 1912; «Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка». Украинская жизнь. 1912 та ін.).

На роковини смерті В. Доманицького С. Єфремов видав пропам'ятну збірку «Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон» (Київ, 1912). Його перу належать «Передмова», «Біографічна згадка», статті «Чистеє серце», «Доманицький на селі». Показово, що лейтмотив «безупинної праці», «самопожертви», «самозабуття», «видатних здібностей», «творчого горіння», «непереможної любови до свого народу» був спільним для всіх авторів, хто залишив поминальні тексти про В. Доманицького.

Отже, на взірцях історико-біографічної публіцистики С. Єфремова обґрунтовано, що активна апеляція до минулого розпочинається тоді, коли «конструктори» нації переходять від академічного етапу до організаційного, а далі й до політичного. Найбільша потреба в такій апеляції виникає у кризові періоди, коли усталені образи й міфологеми втрачають переконливість і суспільство (чи корпоративна група) потребують нових. Особливого значення на другому, а частково й третьому етапах націєтворення набувають свята, ювілеї,

⁴⁵ Там само. С. 99-103.

складання меморіальних (пропам'ятних) збірок, перевидання та коментування спадщини символічних постатей українства з відповідними акцентами стосовно її «невмирущості», злободенності для сучасних та прийдешніх поколінь. С. Єфремов на початку 1900-х рр. виступав фактично одним із творців «місць пам'яті» українського руху та долучився до формування національного «пантеону героїв», запровадивши, до речі, цей термін у власні тексти.

У **підрозділі 3.3. «Сергій Єфремов як співтворець Шевченківського комемораційного канону»** стверджується, що Шевченківський канон як різновид меморіальних церемоній, що апелюють до минулого та впливають на формування спільної пам'яті, розпочав складатися ще з 60-х рр. ХІХ ст.: роковини на вшанування пам'яті були започатковані українською громадою відразу по смерті великого поета, згодом до них додалися заходи, приурочені до дати його народження. Зазначено, що, крім вивчення колективних комемораційних практик, заслуговують на увагу індивідуальні меморіальні інтерпретації образу поета. Важливим є питання взаємодії різних поколінь у творенні культу Шевченка та його реінтерпретації.

З'ясовано, що С. Єфремов приділяв особливу увагу популяризації й вивченню життя, світогляду, літературної творчості Т. Шевченка. За тридцять років написав і опублікував понад 100 статей, рецензій, популярних нарисів і наукових студій, присвячених Шевченкові. За перші 20 років (1899–1919 рр.) – це понад 70 праць, за останнє десятиріччя життя на волі (1919–1929 рр.) – понад 30. Розділ ІХ «Історії українського письменства», присвячений Шевченкові, є в книзі одним із найбільш ґрунтовних. Шевченкознавчу діяльність С. Єфремова зазвичай поділяють на два періоди: 1) 1899 – 1919 рр., коли були написані численні статті, рецензії, нотатки, огляди в періодичних виданнях «ЛНВ», «Книгарь», «ЗНТШ», «Рада», «Нова Рада», «Русское богатство», «Голос минувшего»; 2) «академічний» – 1919-1929 рр., до арешту вченого⁴⁶. У 1927–1929 рр. з'являється повне академічне видання «Щоденника» (Т. IV) та «Листування» (Т. III) Т. Шевченка з коментарями та примітками С. Єфремова, в 2013–2018 рр. перевидані в Черкасах О. Третьяковим.

З історичної перспективи слід визнати, що в 1900-ті–1910-ті рр. С. Єфремов був одним із найбільш успішних і енергійних популяризаторів творчості Шевченка, брав участь у оновленні Шевченкового комемораційного канону, а в 1920-ті рр. зробив суттєвий внесок в академічне шевченкознавство.

У **четвертому розділі – «“Значущі Інші” у публіцистиці Сергія Єфремова»** – на матеріалах публіцистики й мемуарів головного героя дослідження простежено формування меморіальних образів М. Драгоманова, В. Антоновича та О. Кониського. У контексті теоретичних конструкцій «соціології знання» розглянуто взаємозв'язок постатей М. Драгоманова та С. Єфремова. Авторка спиралась на думку соціологів про те, що «конструювання дійсності», неможливе без «значущих Інших» – обмеженої

⁴⁶ Одарченко П. Тарас Шевченко і українська література: збірник статей / ред. О. Зінкевич. Київ : Смолоскип, 1994. С. 394-401; його ж. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова (До 100-ліття з дня народження). Одарченко П. *Українська література*. Збірник вибраних статей. Київ : Смолоскип, 1995. С. 192-196.

кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги і взаємодія з якими (та й саме їхнє існування) дозволяє нам орієнтуватися в житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої й чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях. «Зрідка в наше життя вриваються нові “значущі Інші” – ті, що перевертають наше життя і асоціюються з новим його етапом, дозволяють переосмислити і розташувати більш переконливі віхи між новими «до» і «після», постають «провідниками по новій реальності»⁴⁷. До таких людей у випадку С. Єфремова належав М. Драгоманов (1841–1895).

У *підрозділі 4.1. «Михайло Драгоманов як “значущий Інший” у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки)»* доведено, що драгоманівський «слід» у творчому доробку та політичній діяльності Єфремова є надзвичайно виразним. Як писала М. Овчаренко, «ліберальний націоналізм, забарвлений драгоманівським соціалізмом і демократизмом, захоплення українством, що вирвавшись із тісних рамок аполітичного українофільства, охоплювало щораз ширші обрії, відвели Єфремова від динамічного походу російського неомарксизму. [...] Він усією душею засвоїв народницькі ідеї, і вони правили йому дороговказом у його громадській та публіцистично-літературній праці»⁴⁸. С. Єфремов у публіцистичних працях послідовно розглянув різні аспекти наукової і політичної діяльності М. Драгоманова, його теоретичні і практичні напрацювання, відгукнувся на появу зібрання творів, висвітлив закордонну місію свого «кумира», критично оцінив стосунки М. Драгоманова з російською еміграцією.

У *підрозділі 4.2 «Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо “політичної спадщини” Михайла Драгоманова (1905-1907 роки)»* розглянуто історію виникнення, зміст і наслідки полеміки С. Єфремова та Б. Кістяківського 1905–1907 рр. навколо «політичної спадщини» видатного мислителя. Процес консолідації російського лібералізму (насамперед його лівого крила) напередодні та в період революції 1905–1907 рр. спонукав його «конструкторів» до пошуку «першоджерел» та «батьків-засновників», викликавши несподівано гострі «бої за Драгоманова». Б. Кістяківському, як і деяким іншим речникам «нового соціального лібералізму», здавалося, що М. Драгоманов одним із перших у 1870–1890-тих рр. спромігся органічно синтезувати принципи етичного соціалізму, конституціоналізму й запозичені з арсеналу прудонівського анархізму ідеї свободи особистості та автономності громади. Згодом, з кінця 1920-тих до 1930-тих рр., ця колізія трансформувалася у різні форми ідейної боротьби з питань драгомановської спадщини. Водночас відбулося її «перетікання» у ретроспективну критику світоглядних настанов української ліберально-демократичної партійної еліти. Починаючи з 1950-х і до 1980-х рр., історія інтелектуального змагання С. Єфремова та Б. Кістяківського за «політичну спадщину» свого «вчителя» пережила різні метаморфози й

⁴⁷ Бергер П., Лукман Т. Назв. праця. С. 254.

⁴⁸ Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець. *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою* / Ред. М. Овчаренко. Париж ; Чикаго : Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. (Записки НТШ / Іст.-філософ. секція; т. 173). С. 131-132.

модифікації, доки, нарешті, з середини 1990-х рр. не стала предметом переважно наукових рефлексій.

У *підрозділі 4.3 «Володимир Антонович як ”узагальнений Інший”:* *“навчитель ... в житті та керівник покоління”*» на підставі методологічного інструментарію «біографії поколінь», теорії колективної пам'яті й концепту «узагальнений Інший» проаналізовано комплекс публіцистичних, мемуарних, епістолярних джерел, присвячених В. Антоновичу. В образі В. Антоновича С. Єфремов виокремив такі ідеальні риси «узагальненого Іншого» у сприйнятті генерації 1890-х років: вірність ідеалам молодості, демократизм у способі життя і шляхетність у поведженні, цілеспрямованість, працездатність, скромність, україноцентризм, стійкість духа у тьмяні для українства часи, уміння органічно поєднати у життєвих практиках «науку» й «політику», здатність навчати власним прикладом, спонукати молодь до націєтворчої праці. Здійснено порівняння думок С. Єфремова зі свідченнями В. Доманицького, Ф. Матушевського, М. Славінського. Проаналізовано комеморативні практики з ушанування В. Антоновича, подано сучасний історіографічний контекст.

У *підрозділі 4.4. «Меморіальний образ Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова»* реконструйовано «життєву ситуацію» й відтворено меморіальний образ О. Кониського, збережений у пам'яті і текстах Єфремова. Підкреслено, що у долі Сергія Олександровича та багатьох інших діячів його кола О. Кониський, сприяючи формуванню громадсько-політичних інтересів і пробудженню креативних здібностей, виконував своєрідну функцію «узагальненого Іншого». За життя улюбленого «вчителя» С. Єфремов виявляв підтримку його задумів й ініціатив, із розумінням ставився до особливостей натури й стилю спілкування. Після відходу О. Кониського у вічність не випадково Єфремов був автором декількох некрологів, пам'ятав про кожні роковини, відстежував згадки про нього та його твори в періодичних виданнях. Зазначено, що деякі риси Кониського, змальовані Єфремовим, є спільними з відтвореним образом Б. Грінченка.

У *п'ятому розділі – «Моделювання “ідеальних постатей” росіян із опозиційного середовища (О. І. Герцен, В. П. Обнінський)»* – на матеріалах життя й діяльності зазначених осіб розглянуто конструювання в публіцистичному доробку С. Єфремова образів «ідеальних великоросів», людей, які відстоювали ліберально-демократичні цінності й водночас виявляли розуміння сутності національного питання в Російській імперії. У *підрозділі 5.1. «”Великий російський федераліст”: політико-етична спадщина Олександра Герцена у рецепції Сергія Єфремова (1900-1919 роки)»* продемонстровано, що вистраждані Герценом ідеали (свобода особистості, право на вільне життя та самостійний культурний розвиток кожного зі слов'янських народів, федералізм як альтернатива системі жорсткого централізму, широке місцеве самоврядування, етичний соціалізм) приваблювали представників української розумової й політичної еліти різних поколінь.

У *підрозділі 5.2. «Віктор Обнінський як людина та громадський діяч у сприйнятті Сергія Єфремова»* вияснено, що праця С. Єфремова «Проти течії

(Пам'яті В. П. Обнінського)» у книжці 5-6 часопису «Голос минулого» за 1916 р. займає особливе місце в його доробку. Постать В. Обнінського висвітлено в контексті доби. У публіцистиці 1917–1918 рр. С. Єфремов поглибив образ свого героя, кваліфікував Обнінського як видатну громадську постать, «ідеального» представника російської інтелігенції, що послідовно сприяв визвольним змаганням «недержавних» народів Російської імперії.

У шостому розділі – **«Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 роки)»** - розглянуто історію створення і видання «Книгаря», окреслено спектр єфремовських публікацій, проаналізовано тексти, які відбивають погляд на питання книжкової культури, науково-популярне життєписання, перевидання класичної спадщини. У **підрозділі 6.1. «Питання біографіки та видання популярних життєписів»** відзначено, що С. Єфремов опублікував у «Книгарі» 47 рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи (пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського). Як співтворець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х – 1910-х рр., С. Єфремов переймався питаннями системного формування та репрезентації колективної пам'яті, адекватного відтворення історії українського руху, відгукувався на усяку вартісну працю про «новітні часи» українства. Проаналізовано його тексти, присвячені виданням літературної спадщини М. Драгоманова, П. Куліша, О. Кониського, Б. Грінченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Вовчок, М. Коцюбинського. Зазначено, що мистецтво «переповідання» біографії як історії чимало важило для Єфремова, про що свідчить його реакція на брошуру М. Коцюбинського «Іван Франко» (Київ: Криниця, 1917) («Книгарь». 1917. Ч. 2). У рецензії на перевидання у 1918 р. у Полтаві творів О. Кониського виявлено вимоги С. Єфремова щодо популярної біографіки. Не втрачає ваги думка С. Єфремова, висловлена з приводу перевидання автобіографії М. Драгоманова 1883–1884 рр., щодо значення такого джерела, як власноручний життєпис видатної людини. У публікації «З приводу однієї рецензії» – відповіді Д. Ревуцькому на критику «Короткої історії письменства» (1918), С. Єфремов сформулював поняття «доба» та «десятиліття» дотично історії літературного процесу.

Зазначено, що за текстами в «Книгарі» можна встановити ставлення С. Єфремова до «передвісників» національної культури (Г. Квітка-Основ'яненко), її геніїв (Т. Шевченко), діячів «досвітньої доби» українського руху (О. Кониський), ідеологів політичної течії в українстві (М. Драгоманов), друзів-однодумців (Б. Грінченко, В. Доманицький, І. Шраг), модерністів і новаторів (М. Коцюбинський), нарешті, до галичан (М. Павлик, М. Лозинський). Оцінки С. Єфремова й до сьогодні уявляються важливими для осмислення ролі тієї чи іншої постаті в історико-культурному бутті нації.

У **підрозділі 6.2. «Культурологічна проблематика»** підкреслено, що культура у часи революції сприймалася С. Єфремовим як духовна зброя в протистоянні численним ворогам української незалежності. Найпоширенішим і найдоступнішим її проявом у ті часи було друковане слово. Книжково-журнальним і видавничим справам присвячені статті С. Єфремова «Голод на книжку» («Книгарь», 1917. Ч. 2), «Наші місяшники» («Книгарь». 1917. Ч. 4),

«Про пошану до книги» («Книгарь». 1918. Ч. 5). Цих питань С. Єфремов торкався і в численних рецензійних нотатках. Українська книга для критика була найвищою ментальною й символічною цінністю. Рефлексії С. Єфремова з приводу творчості М. Коцюбинського та рецензія на брошуру В. Обюртена «Мистецтво вмирає» (в перекладі Л. Курбаса) демонструють засадничі настанови до питання співвіднесення традицій і інновацій у культурному житті.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану вивченості публіцистичної спадщини Сергія Єфремова, зокрема її історико-біографічних аспектів, засвідчили актуальність проблеми, проте виявили відсутність її системних досліджень у контексті суспільних трансформацій. У дисертації наведено теоретико-методологічне обґрунтування та авторське розв'язання окреслених завдань. Доведено, що найбільш придатною методологічною моделлю дослідження мають бути поколіннева теорія, концепції колективної й історичної пам'яті, «соціологія знання». В світлі теорій комунікативної й культурної пам'яті як різновидів колективної пам'яті публіцистичні праці С. Єфремова постають в якості фіксованих письмових текстів, спеціалізованих носіїв інформації про недавнє минуле. Відповідним чином, епістолярій і щоденники сучасників (як і його власні) можна трактувати як вияви «живої», комунікативної пам'яті. У багатьох випадках персоналістичну публіцистику С. Єфремова варто розглядати як еґо-документ, різновид історичного «свідoctва про себе», головною характерною особливістю якого є суб'єктивно-особистісний характер. Дійсно, С. Єфремов одночасно присутній в тексті як суб'єкт опису та особа, що взаємодіє через місток минулого зі своїми «значущими Іншими».

Окресливши головні етапи життєвого й професійного шляху С. Єфремова, продемонструвавши на підставі джерел бачення сучасниками його як людини, публіциста й громадянина, висвітливши рефлексії сучасників і нащадків навколо його творчого доробку, прослідкувавши долю С. Єфремова та його спадщини за доби тоталітаризму, з'ясувавши витoki традицій єфремознавства як комплексної гуманітарної субдисципліни (зокрема публікації на сторінках журналу «Український історик»), проаналізувавши праці сучасних істориків, філологів, політологів, фахівців із соціальних комунікацій, які цікавилися публіцистичною спадщиною С. Єфремова 1898–1920 рр., можна підсумувати наступне. У «життєсвіті» С. Єфремова виразно виявилася типова для українського народництва лінгвоцентрична модель розвитку. Центральними елементами його ідейного арсеналу були категорія «народності», культ рідної мови, ідея самостійності і самобутності української історії. Як літературний критик він заявляв себе послідовником поглядів М. Драгоманова про «народоправство» і «розумне побутове писання», вимагаючи на початку ХХ ст. від літератури «служіння народу». Енергію таланту присвятив проекту конструювання модерної української нації, одним із «стовпів» якого було в його розумінні селянство, іншим – «національно-свідома» інтелігенція різних прошарків, з провідною роллю публічних інтелектуалів. Індивідуальний єфремовський варіант філософії «української ідеї» сформувався в епоху війн і

революцій, зіткнення ідей націоналізму і комунізму, засад традиціоналізму і модернізму, прагматизму та ідеалізму. У його світогляді, за домінуючих впливів М. Михайловського, М. Драгоманова та О. Кониського, своєрідно синтезувалися ідеї політичного і національного визволення, соціалізму і лібералізму, віра в можливість справедливого соціального порядку і ефективність еволюційних методів боротьби. Під впливом історіографічних концепцій В. Антоновича, М. Грушевського й логіки «живого життя» історичні формули народництва органічно поєдналися з ідеєю набуття Україною суверенітету (або у формі широкої національно-територіальної автономії, або у формі незалежної держави).

Політизація українського руху була пов'язана із діяльністю нового покоління діячів – «людей 1890-х років», одним із чільних представників яких був Сергій Єфремов. Через наступність у зміні поколінь, комунікацію генерацій («людей 1860-х років», «людей 1880-х років», «людей 1890-х років») забезпечувалась тяглість традиції. Провідна творча сила «українського проекту» – ліберально-народницька еліта розглянута в роботі як «уявлена спільнота», креативна функція якої була пов'язана передусім із «залученням мас до політики» під гаслами «відродження», «визволення», «повернення» інтелігенції до рідного народу, «служіння» йому. На межі XIX-XX ст. в умовах прискореної соціально-економічної й політичної модернізації імперського суспільства відбувався інтенсивний процес її самоорганізації й консолідації. Невід'ємною складовою самоідентифікації було конструювання її колективної пам'яті, творення традицій, символів, меморіалів. Ці процеси не перервалися в добу руйнівного лихоліття 1914–1917 рр. Засобами публіцистики, епістолярної комунікації, гуманітарних наук, художньої літератури, згодом у споминах, меморіальних й ювілейних збірниках, українські інтелектуали творили свій «пантеон героїв», у ментальному й практичному аспектах наполегливо розмежовуючи «свою» та «чужу» ідейну спадщину, «відвойовуючи» у російського опозиційного руху, у імперської культури «своїх» діячів.

Усі соціальні й національні рухи модерної доби продукували власних інтелектуалів, у яких формально могло й не бути спеціальної освіти (так, у С. Єфремова не було фахової історичної або філологічної освіти, але була базова юридична освіта та широка самоосвіта у царині літературознавства, історії, економічної теорії). Ці інтелектуали формулювали стратегію й цінності руху, творили образи колективної пам'яті, забезпечували неперервність культурної традиції, в цьому полягала їхня надзвичайно важлива функція.

У текстах С. Єфремова, присвячених представникам старшої генерації українського руху, присутні інтерпретація і репрезентація минулого як складові колективної пам'яті – по суті, він слугував посередником між культурними і політичними сферами, представляючи як свої власні ідеї і мотиви, так і виконуючи своєрідне «соціальне замовлення»: на прохання різних редакцій (газет «Рада», «Киевская мысль», журналів «ЛНВ», «Киевская старина», «Русское богатство», «Голос минувшего») писав ювілейні статті, некрологи, пропам'ятні нариси, есеї, ескізи, виконував функцію медіатора і «перекладача»

(інтерпретатора) між різними соціальними групами, що перебували в мінливих умовах місця й часу.

Виявлена певна еволюція С. Єфремова у поглядах на постаті «людей 1840-х» в «публіцистичний» і в «академічний» періоди його діяльності (як своєрідну межу можна сприймати, передусім стосовно П. Куліша, публікації в «Книгарі»), розширення поля дослідницької оптики з середини 1920-х рр.

Серед спільних рис, які С. Єфремов та представники його покоління виокремлювали в «колективному портреті» «українських шістдесятників», були українофільство, народолюбство, демократизм, самовіддана копітка праця зі «збирання спадщини», творення всупереч несприятливим обставинам (Валуєвський циркуляр, Емський указ) національної культури у царині мовознавства, археографії, історіографії, мистецтва та театральної справи. Представники єфремовської генерації добре усвідомлювали (і це відбилося у численних статтях, сильветках, некрологах, а згодом споминах), що академічний («українофільський») етап був тим щаблем, з якого розпочалася вже за їхньою участю більш широка, масова робота по організації національної преси, «Просвіт», клубів, політичних партій та парламентських громад. Ключова формула єфремовських текстів стосується «громадського боргу й повинності»: українська організована спільнота повинна згуртуватися і виконати працю, яку не встигли зробити небіжчики.

З ідейного арсеналу своїх «батьків», реальних та символічних «учителів» у політиці та науці, покоління Грушевського – Стебницького – Чикаленка, як і покоління Єфремова – Лотоцького – Дорошенка унаслідували віру в поступ, просвітництво, можливість мирних засобів боротьби, почуття «громадської повинності», відповідальності політичної й інтелектуальної еліти перед українським народом. О. Русов та І. Шраг, діячі, оточені символічною аурою й пошановані нащадками, згідно з теорією колективної пам'яті П. Нора, можуть розглядатися як своєрідне «місце пам'яті», постаті, що сприяли комунікації поколінь та збереженню безперервності традиції структур українського руху.

Українськими інтелектуалами (серед яких був С. Єфремов) рухало бажання оновити зневажену в імперському соціумі українську культуру. В їхніх діях простежується «логіка народнокультурної мобілізації, культурної політизації й очищення спільноти». Для українських патріотів початку ХХ ст. окремі події, герої та знаки виростили до «національних ідолів». На прикладах пошанування видатних діячів (І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Шашкевич) чи вікопомних подій («свято Котляревського в Полтаві») помітно, як надавалися нові національні значення певним символам, подіям, діячам, монументам. Міфи і символи забезпечували тяглість українського руху. Переконливим свідченням спільної праці по «винайденню» та збереженню традиції було творення «місць пам'яті» та святкування ювілеїв діячів «українського відродження». Публічне «згадування» минулого значною мірою діяло за логікою календаря, що особливо очевидно у випадку таких форм, як свята і ювілеї. Свята на честь найбільш важливих історичних подій слугували нагадуваннями про них. Найбільш стійкі з них ставали ритуалами (соціально стандартизованими і повторюваними символічними діями) (наприклад, Шевченкові роковини). Важливими приводами

для комеморації були «круглі дати» – десятиліття, фази, кратні чверті / половині віку, століття. Символізуючи дистанцію, яка відокремлює соціум від історичної події, ювілеї «запрошували» до підтвердження зв'язку з нею.

Після смерті Б. Грінченка українською спільнотою було використано наступні форми комеморації: створення видавничого фонду його імені, видання пропам'ятної збірки, складання бібліографії праць про нього, влаштування літературного вечора, відкриття народної школи в Галичині, статті й силуетки в україномовній та російськомовній пресі на першу та другу річниці смерті, популярна брошура «про життя і діла». Крім того, було реалізовано усталений ритуал поховання відомих діячів (збирання коштів на похорон, вінки з написами від осіб та товариств, телеграми, промови, спомини друзів та учнів, обговорення можливості матеріальної підтримки родини). У реалізації цих заходів безпосередню участь брав С. Єфремов.

У поминальних текстах С. Єфремова, присвячених В. Доманицькому, виявлено дві тенденції у конструюванні образу – «беатифікація» (наголос на таких якостях, як аскетизм, безкорисливість, непрактичність, ідеалістичність, абсолютна відданість громадським інтересам) і «канонізація» (служіння народові, творення інтелектуальних цінностей, прив'язаність до «святощів» національної культури, жертвовність, висока працездатність, самопосягання). До глорифікації і сакралізації образів товаришів, які передчасно пішли з життя, Єфремова і його соратників по українському рухові спонукали не тільки реальні потреби «національного будівництва» (герої й подвижники потрібні були для створення «національного пантеону», залучення неофітів, виховання молодшого покоління), але й отримана в семінаріях і академіях духовна освіта, яка підсвідомо підштовхувала до творення канону (але все ж таки не «іконостасу»), спонукала до «увічнення пам'яті», «надихання» прикладами корисної для громади подвижницької праці. Пишучи про Грінченка, Сергій Олександрович малював образ «героя», «борця», «людину повинності». Твори, присвячені Доманицькому, насичені елементами споминів, фрагментами епістолярію, з них постає жива людина, товариш молодих літ, теж ідеальний трудівник на «ниві народній», культурник, патріот, «герой», але зовсім іншого формату – скромний, неамбіційний, лагідний.

Покоління, що енергійно увійшло в українське громадське життя в 1880-ті – 1890-ті рр. (Б. Грінченко, М. Грушевський, Є. Чикаленко, М. Левицький, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський та ін.), вбачало свою роль у новому поясненні світоглядних засад Шевченкової творчості. С. Єфремов виступав у ролі співтворця Шевченкового комемораційного канону, сприяв збереженню пам'яті про Кобзаря, популяризації й вивченню його творів. Шевченкіана С. Єфремова – важлива частина національної культурної спадщини, яка була штучно вилучена зі вжитку за часів тоталітарного режиму.

У світлі теорій конструювання соціальної реальності очевидно, що для С. Єфремова надзвичайно важливу роль протягом усього свідомого життя грала постать М. Драгоманова. Аналіз публіцистичних текстів С. Єфремова доводить, що впродовж двох десятиліть його погляди щодо значення діяльності «кумира» не зазнали суттєвих змін. С. Єфремов вважав, що М. Драгоманов поставив

українство на широкі підвалини загальнолюдських ідеалів, сформулював першу українську політичну програму, став для України «апостолом правди і науки». Образ М. Драгоманова перетворився на необхідний елемент у формуванні світоглядних засад української ліберально-демократичної еліти початку ХХ ст.

Ознайомлення з єфремовськими пресовими текстами дозволяє простежити у просторово-часових трансформаціях метаморфози меморіальних образів В. Антоновича та О. Кониського, доводить цілеспрямовану працю у збереженні пам'яті й популяризації спадщини «вчителів» поколінь, осмислення їхнього значення й ролі в реаліях модерної доби.

О. Герцен і В. Обнінський постають в уяві С. Єфремова-публіциста як образи «ідеальних великоросів», які йшли часто «проти течії» і торували власний шлях у російському визвольному русі. Перший був передусім філософом і політичним мислителем, надзвичайно обдарованим публіцистом і мемуаристом, другий – людиною практичного складу, що мала літературний хист. Перший малював у своїх статтях ідеальну модель стосунків народів Російської імперії (яка, щоправда, для реалізації цього «проекту майбутнього» мала перестати бути імперією в класичному сенсі). Інший – робив реальні, енергійні й нетипові для правдивого кадета кроки, аби таку модель реалізувати. С. Єфремов не втомлювався підкреслювати у полеміці з «типовими» носіями імперського менталітету, що подібні люди в державі Романових були винятками.

У роки Української революції у сфері уваги С. Єфремова перебували історія літератури, громадських рухів, життєвих доль видатних діячів українства, їхнього внеску до скарбниці національної культури. Критик і публіцист використовував «Книгарь» (1917–1920 рр.) не лише як трибуну для реагування на книжкові новинки «з потоку життя», але й місце, де у різних жанрах (рецензії, бібліографічні нотатки, есеї, статті) можна було ставити питання культурного буття нації, артикулювати нові моделі соціокультурної комунікації, накреслювати можливі схеми інформаційного обміну, вибудовувати певну ієрархію культурних цінностей, сприяти процесам соціалізації та інкультурації різних соціальних верств. Тексти С. Єфремова на сторінках «Книгаря» демонструють широкий проблемно-тематичний діапазон, неперевершене володіння українською мовою, енциклопедичну ерудицію, громадянську мужність, дозволяють побачити безкомпромісного опонента.

Відповідаючи на закиди щодо наявності «синдрому колоніальності» у студіях Сергія Єфремова або властивого йому «антиестетського еталону» чи послідовній ворожості модернізму, можна стверджувати, що насправді це був рафінований естет і вибагливий критик, який не вкладається у шаблони, бо значно складніший, форматніший і глибший. Спадщина С. Єфремова не втрачає своєї естетичної й етичної ваги й дотепер. Варто її не лише видавати, вивчати, коментувати, популяризувати, але й переосмислювати наново, інтерпретуючи у методологічному просторі «соціології знання», «історії ідей», «історії поколінь». Публіцистичні тексти С. Єфремова, передусім насичені біографічними сюжетами, написані зрозуміло, ефектно, чудовою літературною мовою, є тим інтелектуальним продуктом, який пережив автора.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Давно назрілими й перспективними уявляються підготовка на широкій джерельній базі ґрунтовної біографії С. Єфремова, створення документальної хроніки життя й діяльності, генеалогічні студії над родоводом Охрименків–Крамаренків. Актуальним є подальше вивчення обопільних стосунків Сергія Олександровича з сучасниками, обставин й особливостей епістолярної комунікації, соціальної рецепції й рецензування його праць на сторінках періодичних видань початку ХХ ст., сприйняття фахівцями й аматорами, опонентами й пошанувачами його великої «Історії...», інших літературно-критичних й науково-популярних праць. Варто детальніше вивчити його історико-біографічну й культурологічну публіцистику 1917–1920 рр. зі шпальт газет «Нова Рада» / «Рада» / «Промінь», інших видань. Майже не вивченим є творчий доробок академіка 1920-х рр. (передмови до збірок художніх творів різних письменників, переклади, аналітичні студії, історико-біографічні ескізи, некрологічні нотатки). Потребує археографічного опрацювання, наукового коментування й видання епістолярій, що зберігається переважно в ЦДІА України в Києві, Інституті рукопису НБУВ та Відділі текстології та рукопису Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. Як одне з перспективних завдань вбачається підготовка академічного зібрання творів С. Єфремова.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Іваницька С. Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець ХІХ ст. – 1920 рік): Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 596 с.

Статті у фахових виданнях України та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

2. Чмир С. Г. Українська Демократично-Радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905–1908 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. 6. 1999. С. 76-89.

3. Іваницька С. Г. Проблема партійних взаємовідносин в українському політичному соціумі початку ХХ ст. очима радикал-демократів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХVІ. 2003. С. 115-125.

4. Іваницька С. Г. Проблема формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХХ. 2006. С. 108-112.

5. Іваницька С. Г. Народ і еліта в націєтворчих концепціях української ліберальної демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХХІІІ: Політична еліта в історії України. 2008. С. 79-88.

6. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта в контексті націєтворення на початку ХХ ст.: актуальні проблеми дослідження. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXVIII. 2010. С. 474-478.
7. Іваницька С. Г. «Колективний портрет» керівництва Української Демократично-Радикальної партії. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 279-294.
8. Іваницька С. Г. Мовна проблема в концепціях української ліберально-демократичної партійної еліти. *Українознавчий альманах*. Вип. 5. 2011. С. 27-30.
9. Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXX. 2011. С. 237-244.
10. Іваницька С. Г. Українська легально-народницька політична еліта кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічні та археографічні аспекти проблеми. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2011. Т. 19. Кн. 2. С. 107-115.
11. Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 309-319.
12. Іваницька С. Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIII. С. 273-282.
13. Іваницька С. Г. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 281-307. (в співавт. з Єрмашовим Т.В.) (авт. внесок: концепція, джерела, 80% тексту)
14. Іваницька С. Г. Праця Сергія Єфремова «Против течения (Памяти В. П. Обнинского)» як документ доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 207-217. (***Index Copernicus***)
15. Іваницька С. Г. «Нова Україна» революційної доби в публіцистиці Олександра Саліковського. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. 2014. Вип. 25. С. 36-52.
16. Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2015. Вип. 11. С. 228-262. (в співавт. з Демченко Т.П.) (авт. внесок: концепція, джерела, 50% тексту)
17. Іваницька С. Г. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917 – 1919 роки). *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 146-154.

18. Іваницька С. Г. Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900 – 1919 років. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 157-176.
19. Іваницька С. Г. Біографіка на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура» (2011–2015 роки). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 203-216. (в співавт. з Демченко Т.П.) (авт. внесок: концепція, 50% тексту)
20. Іваницька С. Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти. *Українська біографістика*. 2017. Вип. 15. С. 156-180.
21. Іваницька С. Г. Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії поколінь». *Сіверянський літопис*. 2018. № 1-2. С. 259-272.
22. Іваницька С. Г. «Росте інтерес до книжки.»: культурологічна проблематика у публіцистиці Сергія Єфремова на сторінках «Книгаря» (1917-1920 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* 2018. Вип. 13. С. 164-189. (в співавт. з Демченко Т.П.) (авт. внесок: джерела, 50% тексту)
23. Іваницька С. Г. Проблеми відновлення державного життя Литви у публіцистиці Сергія Єфремова 1917-1919 років. *Scriptorium nostrum*. Електронний історичний журнал. 2018. № 2 (11). С. 285-300.
24. Іваницька С. Г. Роль Сергія Єфремова в творенні комеморативних практик української спільноти (на матеріалах ушанування пам'яті Бориса Грінченка): 1910-1913 роки. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 29. С. 19-49.

Статті в зарубіжних наукових виданнях

25. Чмырь С. Г. Громады 1890-х годов и их роль в национальном возрождении украинцев Российской империи. *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия 1. История. № 1 (9). 1999. С. 68-81.
26. Іваницька С. Г. Громадовские традиции украинского национального движения в границах Российской империи (1860-е–1890-е годы). *Общественная самоорганизация в мировой истории: сб. научных ст.* Омск : изд-во ОмГПУ, 2006. С. 104-120.
27. Іваницька С. Г. М. А. Славинский и его политический проект «империи народов» (1906-1917 гг.). *Cross-cultural Communication*. Quebec : Canadian Academy of Oriental and Occidental Culture, 2009. Vol. 5, № 3. С. 64-71.
28. Іваницька С. Г. С. А. Ефремов в «фокусе зрення» постсоветской украинской гуманитаристики. *Наука. Культура. Образование. Актуальные проблемы и перспективы развития: сб. научных трудов*. Волгоград : Волгоградское научное издательство, 2010. С. 53-60.
29. Іваницька С. Г. Федеративная идея в программе и тактике Украинской партии социалистов-федералистов. *СНГ: проблемы, поиски, решения*. Ежегодник научно-образовательного центра по изучению Содружества независимых государств. Москва : РУДН, 2011. С. 263-273.
30. Іваницька С. Г. Политические идеи С. А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» (1905–1908 годы). *Cogito. Альманах истории идей*. Ростов-на-Дону : Общество интеллектуальной истории, Южный Федеральный университет, 2011. Вип. 5. С. 123-140.

Монографія

31. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття): наукове видання. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 452 с.

Рецензії: Демченко Т. [Рец.]. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXX. С. 293-295; Штырбул А. [Рец.]. *Київська старовина*. 2011. № 5. С. 168-173.

Археографічні публікації текстів С. Єфремова зі статтями, коментарями та примітками:

32. Єфремов С. *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»:* статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х тт. Т. 1 / Упорядник – С. Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон : Грінь Д. С., 2016. 468 с.

33. Єфремов С. *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років: «Значущі Інші»:* статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х т. / Упорядник – С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 488 с.

Рецензії: Демченко Т., Бойко В. «Шляхом громадської повинності...». *День*. 2017. 17 лютого. № 28-29. С. 4; Коник О. Нове джерельне видання для вивчення інтелектуального спадку Сергія Єфремова: [Рец.]. *Scriptorium nostrum*. 2017. Вип. 2 (8). С. 473-482; Демченко Т. [Рец.]. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 261-263; Гирич І. [Рец.]. *Український археографічний щорічник*. 2018. Вип. 21/22. Т. 24-25. С. 921-926.

34. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки – С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 304 с.

Рецензії: Бойко В. Сергій Єфремов – критик та публіцист. *День*. 2018. 26 червня 2018. № 112. С. 6; Гирич І. [Рец.]. *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 232-240.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

Статті

35. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 284-316.

36. Іваницька С. Г. Постать Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 161-181. (в співавт. з Єрмашовим Т.В.) (авт. внесок: концепція, джерела, 75% тексту)

37. «Великі українці» на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура»: новий формат. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2014. № 2. С. 56-61. (в співавт. з Демченко Т.П) (авт. внесок: концепція, 50% тексту)

38. Віктор Обюртен, Лесь Курбас, Сергій Єфремов: роздуми про майбутнє мистецтва в роки революцій та катастроф. *Дивослово*. 2018 № 4 (733). С. 57-61. (в співавт. з Демченко Т.П) (авт. внесок: джерела, 50% тексту)

Публікації в збірках матеріалів конференцій

39. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.). *История национальных политических партий в России: материалы международной конференции*. Москва : РОССПЭН, 1997. С. 146-153.
40. Иваницкая С. Г. «Украинский проект»: национальное сознание масс и национальные политические партии (1905–1907 гг.). *Народ и власть: Исторические источники и методы исследования (памяти В.В. Кабанова): XVI научная конференция кафедры источниковедения и вспомогательных ист. дисциплин Историко-архивного ин-та РГГУ*. Москва : РГГУ, 2004. С. 191-194.
41. Иваницкая С. Г. Культурно-просветительская деятельность украинских радикал-демократов в контексте политики национальной идентичности в границах Российской империи (1905–1907 годы). *Библиотека и история: международная научная конференция 18-19 ноября 2008 г.: тезисы*. Москва : Государственная публичная историческая библиотека России, 2008. С. 25-28.
42. Иваницкая С. Г. Украинская либерально-демократическая партийная элита начала XX века: проблемы социокультурного анализа. *Современное состояние и тенденции развития гуманитарных и экономических наук: Материалы Второй межвузовской научно-практической конференции, 20 ноября 2009 г.* Волгоград : Волгоградское научное издательство, 2009. С. 20-26.
43. Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у візії Сергія Єфремова. *Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань*. Черкаси : ЧНУ, 2012. С. 25-49.
44. Іваницька С. Г. Постать Михайла Коцюбинського в рецепції Сергія Єфремова. *М. Коцюбинський: погляд з XXI століття: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського*. Чернігів : видавець Лозовий В. М., 2014. С. 153-165. (в співавт. з Єрмашовим Т.В.) (авт. внесок: концепція, джерела, 80% тексту)
45. Іваницька С. Г. Книжково-видавнича справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1920 рр.). *Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6-8 жовтня 2015 р)*. Київ : НБУВ, 2015. Ч. 1. С. 176-178.
46. Іваницька С. Г. Кирило-Мефодіївське братство в публіцистичній та науковій спадщині Сергія Єфремова. *Науково-практична конференція, присвячена 170-річчю Кирило-Мефодіївського братства: Збірник матеріалів*. Київ : Нац. музей Т. Шевченка; Шевченківський нац. заповідник, 2015. С. 135-142.
47. Іваницька С. Г. Постаті модерної доби на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура» (2009–2015). *Олександр Рибалко і суспільно-культурне життя України: Матеріали науково-практичної конференції*. Київ : Колофон, 2016. С. 101-135.
48. Іваницька С. Г. «Великий російський федераліст»: політико-етична спадщина Олександра Герцена у рецепції Сергія Єфремова (1900-1919 роки). *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. Вип. 5. С. 92-107.

49. Іваницька С. Г. Конструювання меморіального образу Іллі Шрага в публіцистиці та мемуарах Сергія Єфремова / *Шрагівський збірник*. Вип. 4. Чернігів : «Просвіта», 2018. С. 67-87.

Рецензії

50. Олександр Якович Кониський в епістолярному спілкуванні (1893–1900 роки): [Рец.]: Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наукове видання / Упорядкування, передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 358-363.

51. [Рец.]: Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). Упор., вступ. ст. І. Гирича. К.: Темпора, 2011. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 221-229. (в співавт. з Єрмашовим Т.В.) (авт. внесок: концепція, 80% тексту)

52. Першорядне джерело для історії нашого духовного життя...»: [Рец.]: Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наукове видання / Упорядкування, передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с. *Київська старовина*. 2012. № 3 С. 153-157.

53. «Українське дев'ятнадцяте довге століття» в мемуарах та щоденниках Олександра Русова: [Рец.]: О. О. Русов. Щоденники та спогади / Упоряд. О.Я. Рахно. Чернігів: Десна, 2011. 317 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 325-331.

54. Про минуле – з надією на майбутнє: [Рец.]: Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. К.: Український письменник, 2014. 496 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 315-321. (в співавт. з Демченко Т.П.) (авт. внесок: 50% тексту)

55. [Рец.]: Микола Андрійчук. Українсько-єврейський дискурс висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.): монографія. К.: НТУУ «КПІ», 2013. 224 с. *Молода нація: альманах*. Спецвипуск (№ 53). Київ : Смолоскип, 2015. С. 160-164. (в співавт. з Єрмашовим Т.В.) (авт. внесок: концепція, 75 % тексту)

Статті в енциклопедичних виданнях

56. Чмырь С. Г. Всеукраїнська організація. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века*: Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 139.

57. Чмырь С. Г. Ефремов Сергей Александрович. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века*: Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 206.

58. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века*: Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 634-635.

59. Чмырь С. Г. Украинская демократическая партия. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века*: Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 634.

60. Чмырь С. Г. Украинская партия социалистов-федералистов. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия*. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 642-643.
61. Чмырь С. Г. Украинская радикальная партия. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия*. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 643-644.
62. Чмырь С. Г. Ефремов Сергей Александрович. *Отечественная история: Энциклопедия в 5 т. Т. 2*. Москва : БРЭ, 1996. С. 162-163.
63. Иваницкая С. Г. Киевская старина. *Большая российская энциклопедия*. Т. 13. Москва : БРЭ, 2009. С. 642-643.
64. Иваницкая С. Г. Кирилло-Мефодиевское братство. *Большая российская энциклопедия*. Т. 14. МОСКВА : БРЭ, 2009. С. 27.
65. Иваницкая С. Г. Кистяковский Богдан (Федор) Александрович. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: В 3 тт.* Москва : Политическая энциклопедия, 2014. Т. 2: К – П. С. 59-60.

АНОТАЦІЯ

Иваницька С. Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік). – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями: 07.00.01 – історія України; 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2019.

У дисертації вперше в українській історіографії проаналізовано публіцистичний доробок персоналістичного характеру, що належить перу Сергія Єфремова (1876–1939) – видатного українського критика, літературознавця, фундатора національної журналістики, громадсько-політичного діяча. В межах біографічного дискурсу на матеріалах єфремовської публіцистики виявлено ефективність дослідницького інструментарію із царини «соціології знання», теорії колективної пам'яті, «біографії поколінь», «інтелектуальної історії» (історії ідей), обґрунтовано доцільність застосування відповідної методології стосовно вивчення окремих тем та сюжетів. Доведено, що С. Єфремов намагався реалізувати засобами публіцистики стратегічну мету українського руху на початку XX ст., що полягала у творенні модерної конкурентної нації. Складовими елементами такої діяльності було «винайдення традиції», формування «національного пантеону», символів і ритуалів, «місць пам'яті». На матеріалах публікацій у «Книгарі» розглянуто настанови С. Єфремова у питаннях біографіки, традицій та новацій у культурному розвитку.

Ключові слова: Сергій Єфремов, публіцистика, історіографія, біографіка, покоління, колективна пам'ять, комеморація, «значущий Інший».

АННОТАЦИЯ

Иваницкая С. Г. Публицистическое наследие Сергея Ефремова в контексте общественных трансформаций: историко-биографические аспекты (конец XIX в. – 1920 год). – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальностям: 07.00.01 – история Украины; 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Запорожский национальный университет, Запорожье, 2019.

В диссертации впервые в украинской историографии представлен анализ публицистики персоналистического характера, принадлежащей перу Сергея Ефремова (1876–1939) – выдающегося украинского критика, литературоведа, основателя национальной журналистики, общественно-политического деятеля. В рамках биографического дискурса выяснена на широкой источниковой базе эффективность исследовательского инструментария «социологии знания», теории коллективной памяти, «биографии поколений», «интеллектуальной истории» (истории идей), обоснована целесообразность применения данной методологии в изучении отдельных тем и сюжетов. Доказано, что С. Ефремов стремился средствами публицистики реализовать стратегическую цель украинского движения в начале XX в., каковая состояла в формировании современной конкурентной нации. Составляющими этой деятельности стали «изобретение традиции», формирование «национального пантеона», символов и ритуалов, «мест памяти». На материалах публикаций в журнале «Книгарь» выяснены взгляды С. Ефремова по вопросам биографики, традиций и новаций в развитии культуры.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, публицистика, историография, биографика, поколение, коллективная память, комеморация, «значимый Иной».

SUMMARY

Ivanytska S. G. Publicistic heritage by Serhiy Yefremov in the context of social transformations: historical and biographical aspects (end of the XIX century – 1920). – Monography.

The dissertation is presented for a doctor's academic degree in historical sciences by the specialties 07.00.01 – History of Ukraine; 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2019.

The thesis' author explores the journalistic achievements of a personalized character belonging to Serhiy Yefremov (1876–1939), the prominent Ukrainian critic, literary critic, founder of national journalism and public figure. The purpose of the study is to find out the understanding of S. O. Yefremov's role and the significance of journalism in public life; outline the main directions of his journalistic work of the 1890s–1920s; trace the reception of his works by contemporaries and descendants; find out the weight of personalized topics in his portfolio; to comprehend in the methodological contexts the «theory of generations», «sociology of knowledge», the concept of collective and historical memory of the perception of the figures of the leaders of the Ukrainian movement and those who are committed to the Ukrainians of the leaders of the imperial society; finally, to consider the interpretation of the issues of biography and cultural development during the crisis periods of the historical existence of Ukraine and the world on the materials of Yefremov's publications in the journal «Knihar». The effectiveness of research tools in the field of «sociology of knowledge», collective memory theory, «biographies of generations», «intellectual history» is explained on the materials of Yefremov's journalism, the feasibility of

using the appropriate methodology for the study of individual topics and subjects (for example, processes of the interaction of representatives of different generations in the Ukrainian movement, the perception of images of the older generation and contemporaries by S. Yefremov, modelling the figures of «ideal Russians» from the opposition group). The corresponding cultural-historical landscape that influenced the journalistic creativity of hero was restored due to the clarification of the most significant events of the life and activities of S. Yefremov, the fullest possible information potential of the epistolary, diaries, memories, obituaries, autobiographies and other documentary materials was used as well as others. Also special studios are depicted in various historiographic and temporal fields' figures of «heroes» Yefremov's texts. It was the first outlined on the basis of the journalistic heritage of S. Yefremov of his perceptions of the ideas and significance of the Cyril and Methodius brotherhood. Due to the category of «biographies of generations» («people of the 1840s», «people of the 1860s», «people of the 1870s»), on the basis of the comparative method, it is shown how the images of representatives of S. Yefremov-publicist and memoirist were transformed the senior generation of Ukrainians and contemporaries-like-minded people. It was emphasized that special attention was given by S. Yefremov in his journalism to M. Drahomanov, V. Antonovych, O. Konysky, in the categories of epistemological constructivism, the place and role of these personalities in his civil and creative growth were analysed. The controversy of S. Yefremov with B. Kistyakivsky about Drahomanov's «political heritage», the interest to it was stimulated by the events of the first Russian revolution, is shown, the transformations and mutations of this plot in historiography are shown. The consideration of Yefremov's texts through the optics of «collective memory» and «the history of generations» proves its participation in the creation of a commemorative canon of the iconic figures of Ukrainians (I. Kotlyarevsky, I. Nechui-Levytsky, M. Lysenko, I. Franko, M. Shashkevich). It is shown in the facts that these jubilee actions were constituents of important elements of the «Ukrainian project», «meeting place» and dialogue of different generations. Memorial collections, obituaries, initiations are treated in this study as a form of «establishing contact» between the Ukrainian legal populist elite of the modern age with its «predecessors» and «heirs». The motives, preconditions and the process of collecting memorial collections in honour of B. Grinchenko and V. Domanytsky are considered. The personality and creative heritage of Taras Shevchenko appears as an integral figure, a «place of memory» of all generations of Ukrainian figures, a common heritage of intellectuals and masses on the eve of radical changes. The key role of S. Yefremov as a co-creator of Shevchenko's commemorative canon has been proved, a specialist expert's palette of contributions to the Shevchenko Studies has been discovered, and a concrete historical analysis of the work «The Taras Shevchenko, the Life of His and His Things» has been made. On the materials of publications in the bibliographic journal «Knyhar» (1917–1920), the conceptual guidelines of S. Yefremov concerning biography, writing of popular scientific and popular historical and biographical works, a spectrum of views on the relation of traditions and innovations in cultural development were considered.

Key words: Serhiy Yefremov, journalism, historiography, biography, generation, collective memory, comemoration, «significant Other».

Підписано до друку 11.03.2019.
Формат 60х90/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times. Умовн.-друк. арк. 1,8. Наклад 100 прим.

Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 92/13
Тел.: (061) 787-66-77